

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:32(497.6:497)"1943/1945" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.148>

BOSNA I HERCEGOVINA I KONSTITUISANJE AVNOJSKE JUGOSLAVIJE (1943-1945)

Apstrakt: *Nisu rijetke države koje su, poput Jugoslavije, izrastale iz protivurječnih historijskih kretanja. Kritičko proučavanje društveno-historijskih višesmjernih tokova nakon haotičnog aprilskog rata 1941. i brzog rasparčavanja monarhističke Jugoslavije obuhvata i racionalna saznanja o suprotstavljenim političkim i nacionalnim perspektivama od 1918. kada je ona nastala, o problematičnim zbivanjima između dva svjetska rata, njihovim uzrocima i posljedicama. Teško međuratno nasljeđe i neuspjeh pokušaja da se riješe akutni problemi u državi uticali su na dramatično stanje i konflikte na prostoru okupirane Jugoslavije, polarizaciju, kolaboraciju i svrstavanja. Stanje rata je i zamršeno stanje krize. Raspad Jugoslavije njeni narodi i politički subjekti dočekali su s podijeljenim stavovima o tome treba li (i ako treba: kako i na kojim osnovama) uspostaviti tu državu. Svaka Jugoslavija („stara” i „nova”) je značila i „novi konstitucijski koncept o odnosu između njenih glavnih naroda/političkih grupa” (Dejan Jović). Antifašističku, oslobodilačku borbu je 1941-1945. uspješno predvodio partizanski pokret uz dominantnu ulogu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Vladimir Dedijer je pisao da je 1941. započeo revolucionarni rat i „niko nije ni sanjao kakvog će karaktera biti”. To je bio i građanski rat, razorio je ideju da se ova država može obnoviti u obliku u kojem je 1918. nastala. Bio je to složen rat („rat svih sa svima”), s brojnim opterećenjima (nacionalnim, vjerskim, socijalnim, historijskim).*

Antijugoslavenske snage su dugo bile brojnije od projugoslavenskih koje su, na kraju, trijumfovale. Govorna praksa jugoslavenskog antifašizma je, podsjeća Drago Roksandić, simbolički najprepoznatljivija po sintagmatskim parolama: „Smrt fašizmu – sloboda narodu”, te „bratstvo i jedinstvo”. Odlukom o federativnom uređenju države donijetoj na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Jajcu 1943., negiran je noseći stub prethodne Jugoslavije: državni i nacionalni unitarizam. Odluke AVNOJ-a bile su okvirnog i načelnog karaktera. Osnovana je federacija, ali do kraja nisu izvedeni oblici svih njenih jedinica vezani za njihove granice, strukturu članica saveza, „kao unitarnih ili složenih”. Nastanak federalne Bosne i Hercegovine bio je praćen sa usaglašavanjima u vrhu KPJ i

Narodnooslobodilačkog pokreta. Specifičnost „avnojske formule” iskazana je i u činjenici da je 1943. formirana savezna država, a 1944. članice federacije (republike). Tada su njihova zemaljska antifašistička vijeća konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela. Niz pratećih pitanja kojima su se odluke u Jajcu o ustrojstvu Jugoslavije bavile, bio je i 1945. predmet detaljnijeg razmatranja i preciziranja državno-partijskog vrha i AVNOJ-a. Ona su s problemima revizije saznanja i vrijednosnih sudova i dalje ostala, pod novim uglovima, u naučnom fokusu, izložena promišljanjima u širem kontekstu, reinterpetacijama činjenica i „dubinskim” traganjima za potpunijim, multiperspektivnim odgovorima. Razvoj historiografije je „u znaku kontraverzi”. Ni istraživanje nastanka „nove” Jugoslavije ne može se izvoditi bez odbacivanja ideoloških naboja i predubjeđenja, uz uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, kao „čeda svoga vremena”. Relevantne historijske sadržaje treba odvajati od „deklarativnih proklamacija, patetičnih istupanja, ceremonijalno-protokolarnih stavova”. U pojednostavljenom shvatanju prošlosti, „sve izgleda jednostavno i pravolinijsko”. Nužno je višedimenzionalno, slojevito i utemeljeno tumačenje historijskih fenomena i procesa.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, AVNOJ, ZAVNOBiH, politika, historiografija, kultura sjećanja.*

BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE ESTABLISHMENT OF THE AVNOY YUGOSLAVIA (1943-1945)

Abstract: *Many states, like Yugoslavia, emerged from conflicting historical currents. A critical examination of the socio-historical multi-directional flows after the chaotic April War of 1941 and the rapid disintegration of monarchical Yugoslavia also encompasses rational knowledge of opposing political and national perspectives dating back to 1918 when it was established, with its problematic events between the two World Wars, their causes, and consequences. The turbulent interwar legacy and the failure to address acute problems within the state influenced the dramatic situation and conflicts in occupied Yugoslavia, leading to polarization, collaboration, and alignments.*

The state of war is a complex crisis situation. The breakup of Yugoslavia was met with divided opinions on whether (and if so, how and on what basis) to reestablish the state. Each Yugoslavia (the „old” and the „new”) also represented a „new constitutional concept of the relationship between its major nations/political groups” (Dejan Jović). The successful antifascist liberation struggle from 1941 to 1945 was primarily led by the partisan movement, with the dominant role of the Communist Party of Yugoslavia (CPY). Vladimir Dedijer wrote that in 1941, a revolutionary war began, and „no one dreamed what its nature would be.” It was a civil war, destroying the idea that this state could be

rebuilt in the form it took in 1918. It was a complex war („a war of all against all”) with numerous burdens (national, religious, social, historical).

Anti-Yugoslav forces were long more numerous than pro-Yugoslav forces, which eventually triumphed. The speech of Yugoslav antifascism is most symbolically recognizable by the phrase: „Death to fascism – freedom to the people,” and „brotherhood and unity.” By the decision on the federal organization of the state at the Second Session of the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) in Jajce in 1943, the foundational pillar of the previous Yugoslavia—state and national unitarism—was denied. AVNOJ's decisions were of a framework and principle nature. The federation was established, but until the end, the forms of all its units related to their borders and the structure of alliance members („unitary or complex”) were not fully defined.

The emergence of the federal Bosnia and Herzegovina was accompanied by harmonization at the top of the CPY and the People's Liberation Movement. The specificity of the „AVNOJ formula” was also reflected in the fact that in 1943, a federal state was formed, and in 1944, the members of the federation (republics). At that time, their provincial antifascist councils were constituted as the highest legislative and executive representative bodies. Many accompanying issues addressed in the decisions in Jajce on the structure of Yugoslavia remained under detailed consideration and clarification by the state-party leadership and AVNOJ in 1945.

These issues have continued to be the subject of more detailed review and analysis in the context of the developments in historiography and have been exposed to considerations in a broader context. They have been reinterpreted, their facts have been analyzed, and there have been „in-depth” searches for more complete, multiperspective answers. The development of historiography is „marked by controversy.” Research into the formation of the „new” Yugoslavia should not be conducted with ideological biases and prejudices but should consider new experiences present in the flow of time and in the minds of contemporaries, including historians, as „children of their time.” Relevant historical contents must be separated from „declarative proclamations, pathos statements, ceremonial-protocol stances.” In a simplified understanding of the past, „everything appears simple and linear.” It is necessary to interpret historical phenomena and processes in a multidimensional, layered, and grounded manner.

Key words: *World War II, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, AVNOJ, ZAVNOBiH, politics, historiography, culture of remembrance.*

Drugi svjetski rat je na postjugoslavenskom prostoru, iz naučnog i političkog ugla, jedan od najviše problematiziranih historijskih perioda. S brojnim reljefnim i nedovoljno istraženim sastavnicama, još pripada tzv.

„vrućem sjećanju”.¹ Historijsko pamćenje oblikuju tri u različitoj mjeri institucionalizirana idejna faktora: kultura sjećanja, historijska nauka i primarno iskustvo.²

Jugoslavensku državu restaurirale su progresivne društvene snage koje su predvodili komunisti - nosioci antifašizma i pokretači borbe protiv okupatora, iako su one antijugoslavenske dugo bile brojnije od projugoslavenskih.³ Komunisti su od početka borbe 1941. stvarali nove organe vlasti, prakticirali tolerantniju nacionalnu politiku, odbacujući ranija negativna državna, politička i društvena iskustva, vjerujući da grade „novi svijet”, da „prave istoriju u hodu”.⁴ „Naša nerealnost jurišanja na nebo”, napisao je docnije slavni partizanski komandant Koča Popović, „pokazala se kao jedino realna”. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), „partija revolucionarne akcije”, nastojala je da objedini sve patriotske, antifašističke snage u opštejugoslavensku narodnooslobodilačku borbu.⁵ Iz institucionaliziranih temelja fomiranih tokom rata, razvio se politički sistem kojim je restaurirana jugoslavenska država, ali je njegova društvena sadržina bila u diskontinuitetu s njenim predratnim sistemom.⁶ Glavna snaga KPJ

¹ S. Đurović, *Istorija morala i etika rata i revolucije – otvorena tema istoriografije savremene istorije*, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1995, 166; Lj. Dimić, *Istoriografija i rat*, u: *Okrugli sto Kraljevo oktobra 1941*, Kraljevo 2003, 197-210; M. Ristović, *Kome pripada istorija Jugoslavije?*, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1, Beograd 2013, 139. Bilo je i onih učesnika krupnih ratnih i poratnih previranja, koji su pisali javnu historiju istodobno s tajnom, koju treba objaviti nakon njihove smrti (npr. memoari Rodoljuba Čolakovića) – prema: T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*, *Helsinške sveske*, br. 11, Beograd 2002, 25.

² T. Kuljić, *Tito u novom srpskom poretku sećanja*, *Sociologija*, br. 2, Beograd 2003, 98.

³ Kolaboracija („kontrarevolucija“) u Jugoslaviji je bila masovna, brojno je rasla sve do kraja 1943. godine – vidi: B. Petranović, *Osnivački kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1980, 11; Isti, *Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize*, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1993, 210. Trajna politička i ekonomska kriza stvorila je u monarhističkoj Jugoslaviji „klimu nesigurnosti, u kojoj su se pripadnici svih nacionalnosti osećali gubitnicima naopakog načina na koji je država stvorena. Razočarani stvarnošću, mnogi politički opredeljeni ljudi okrenuli su se protiv ideje jugoslovenstva“ – vidi: M. Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd 2013, 151.

⁴ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 36; Lj. Dimić, *Istoriografija i ideologija – jugoslovensko iskustvo 1945-1955*, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1, Beograd 1994, 38; S. Đurović, *Istorija morala i etika rata i revolucije – otvorena tema istoriografije savremene istorije*, 159-160.

⁵ D. Živković, KPJ i pitanje vlasti u revoluciji s posebnim osvrtom na odluke u Jajcu, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1984, 22; D. Petrović, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945. godine*, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 1993, 164-165; H. Sundhaussen, *Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja” i mitovi*, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 241-242. Lideri KPJ su ponavljali da je „dominacija partije isključivo celishodna mera“ diktirana potrebama borbe – vidi: A. Đilas, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990, 215.

⁶ R. Ratković, „Lažna predstava o kontinuitetu“, *Helsinška povelja*, br. 77-78, Beograd, avgust-septembar 2004.

bilo je „militantno vodstvo, ali i deklariranje ravnopravne budućnosti zasnovane na rješavanju nacionalnih pitanja”.⁷ Sociolozi postavljaju pitanje šta je 1941. bila realpolitika. Ima ocjena da je tek nakon kapitulacije Italije 1943. situacija na frontovima bila jasnija, da se iskazala „nadmoć industrije antifašističkih sila. Uočiti ovu nadmoć na vreme nije bilo lako, ali je to bila autentična realpolitika”.⁸ Vojno-politička institucionalizacija jugoslavenske federacije tekla je od početka borbe, iako je formalna kvalifikacija federacije pomenuta tek ujesen 1943, što se ne može shvatiti van konteksta historijske situacije.⁹ U Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) procjenjivalo se u ljeto 1943. da je rat ušao u završnicu, da se za njegov kraj treba pripremiti.¹⁰ Amerikanci i Britanci su već u martu preporučivali jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi da se posveti stvaranju federalne države.¹¹ Ideja o izgradnji ove države na toj osnovi potekla je još od Britanaca 1918, ali je tada odbačena na zahtjev Francuza koji su vjerovali da je unitarizam zasnovan na etničkom principu korisniji za njene interese.¹² KPJ i borbom je neposredno rukovodilo

⁷ Osnovno je ono što je 1940. zaključila Peta zemaljska konferencija KPJ: „borba za ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije“ - vidi: J. Pleterški, Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, *Časopis za savremenu povijest*, br. 3, Zagreb 1973, 20; upor. F. Trgo, Komunistička partija Jugoslavije i fašistička agresija, u: *Fašizam i neofašizam*, Zagreb 1976, 248-249; J. Pleterški, Nekoliko zapažanja o tendencijama u savremenoj jugoslavenskoj historiografiji, *Opredjeljenja*, br. 5, Sarajevo 1987, 89; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, 317; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 31; opšir. Naučni skup: Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu 1941. godine, *Filozofija i društvo*, br. 4, Beograd 1993, 109-221.

⁸ T. Kuljić, „Nova upotreba Nedića“, *Politika*, Beograd, 30. decembar 2015, <https://www.politika.rs/sr/clanak/346253/Nova-upotreba-Nedica>.

⁹ Revolucionarna praksa je od 1941. mijenjala unutrašnje uređenje Jugoslavije, a nije kvalifikovala ove promjene kao federalizam, federaciju, federativno uređenje iz unutrašnjepolitičkih i međunarodnih obzira sve do jeseni 1943. godine. Riječ je, piše B. Petranović, o funkcionisanju vojno-političkih organa praktično prema teritorijalnim kompetencijama partijskih rukovodstava, odnosno organizacija, jer je KPJ jezgro NOP-a. Prema tom teritorijalno-partijskom mjerilu stvarani su pokrajinska vodstva za vojno rukovođenje i organi vlasti, odnosno politička predstavništva u formi „zemaljskih vijeća - vidi: B. Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 529; B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 45-46.

¹⁰ F. Skerl, Jugoslavenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941-1943, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, Beograd 1974, 581.

¹¹ Izbjeglička vlada je u julu 1943. donijela *Deklaraciju Srba, Hrvata i Slovenaca*, gdje se ističe da u Jugoslaviji žive tri naroda: Srbi, Hrvati i Slovenci. Narodna zajednica Srbija obuhvatila bi Srbiju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu sa izlazom na Jadran i južnu Dalmaciju. Četnički pokret Draže Mihailovića je, kao eksponent vlade, prihvatio ideju trojne federacije - vidi: D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, 195; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 292-295.

¹² B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Lozana-Beograd-Sarajevo 1991, 240. Prilikom stvaranja jugoslavenske države 1918, federativno ustrojstvo je odbačeno s obrazloženjem vodećih

operativno jezgro s Titom na čelu. Ostali vodeći partijski kadrovi su bili na bližim ili daljim područjima, držeći se generalne partijske linije. Povremeno su održavana šira savjetovanja vodećih ljudi, ali u toku rata nije nijednom održan sastanak Centralnog komiteta KPJ (CK KPJ) u punom sastavu. Pokrajinska partijska vodstva su također radila bez plenuma.¹³ Slobodna teritorija u jesen 1943. obuhvatala je više od polovine prostora Jugoslavije; cijenila se na oko 130.000 km², s preko 5,000.000 stanovnika.¹⁴ Dolazak britanske misije, na čelu s brigadnim generalom Ficrojem Maklejom (Fitzroy MacLean), polovinom septembra kod Tita označio je priznanje NOV i POJ i zapečatio sudbinu četničkog pokreta.¹⁵ Došla je i američka misija koju je predvodio major Lin Feriš (Lynn Farish). On je u oktobru poslao izvještaj svojoj vladi o stanju pokreta pod Titovim vodstvom. Predsjednik Ruzvelt je taj izvještaj docnije pokazao Staljinu na Teheranskoj konferenciji.¹⁶ Usponu NOP-a su pridonijeli i neuspjesi nacionalizama povezanih sa silama koje su gubile rat.¹⁷ Ideja „nove Jugoslavije” bila je neka sveobuhvatna (catch-all) parola. Mnogima je nudila ponešto, a nikome sve.¹⁸ Titovi pogledi na nacionalno pitanje su formirani „u trajnom

srpskih političara (Nikola Pašić) da je nemoguće obilježiti granice između Srba, Hrvata i Slovenaca osim sistemom „iseljevanja i doseljavanja kojim bi se rastavili razni elementi, što su sada ispremeštani na najzapleteniji način“ – prema: O. Milosavljević, Nacionalizam i federalizam: nemogući spoj i jugoslovensko iskustvo, u: *Socio-kulturni aspekti regionalizacije Srbije: u kontekstu evrointegracija*, Petrovaradin 2015, 31-32.

¹³ B. Petranović, KPJ kao konstituens političkog sistema stvorenog u toku NOB-e, *Istorijski zapisi*, br. 2-3, Titograd 1969, 322; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 4, Zagreb 1982, 28. Milovan Đilas, svojedobno jedan od Titovih najbližih saradnika, docnije je govorio: „Neki danas zamišljaju da je za vreme rata postojao CK kao forum i da se kolektivno odlučivalo u ratu. Mi smo kolektivno mogli da radimo jedino u Drvaru i na Visu (1944. – prim. S. B), inače sve je rješavao Tito sa onim članovima CK koji su se zatekli u njegovoj blizini“ – vidi: V. Glišić, Istoričarevi susreti i razgovori sa Milovanom Đilasom, *Tokovi istorije*, br. 3-4, Beograd 2002, 107. Članovi CK i komandanti mogli su iznijeti „svoje mišljenje koje bi Tito najčešće usvajao prećutno“. On je „u konačnoj liniji u ratu odlučivao o svemu“ – prema: T. Kuljić, Tito do vlasti (1937-1945) - strukture, procesi, ličnost, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 1997, 73.

¹⁴ V. Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*, Ljubljana-Beograd 1978, 139.

¹⁵ B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, 159; V. Šumanović, Politička važnost borbi Titovih i Mihailovićevih snaga u Istočnoj Bosni i Sandžaku ujesen 1943. godine, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, br. 15, Split 2022, 187. Tito je 1972. izjavio da je borba između partizana i četnika bila građanski rat, „ali mi nismo želeli da o tome govorimo“, jer bi to NOP-u štetilo kod saveznika – vidi: D. Tošić, „Suočavanje sa nacionalnom dramom“, *Republika*, br. 374-375, Beograd, 1-28. februar 2006.

¹⁶ M. Mišović, „Toplo-hladna diplomatija između Jugoslavije i SAD“, feljton, *Danas*, Beograd, 18. mart 2002.

¹⁷ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 470.

¹⁸ „Po mnogočemu je partizanski pokret bio široka crkva, u koju su mogle stati razne struje i grupe“ – prema: D. Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Zagreb 2003, 126. Tek je na Petom kongresu KPJ 1948. rečeno da je rat u Jugoslaviji bio i socijalistička revolucija.

podozrenju nesrpskih naroda prema unitarnoj državi”.¹⁹ Tito je 1943. zazirao od savezničkog iskrcavanja u Jugoslaviji, pošto bi to značilo povratak kralja i izbjegličke vlade i kraj planova KPJ o preuzimanju vlasti.²⁰ Revolucionarna teorija nije priznavala legitimitet izbjegličke vlade i kontinuitet monarhije. Revolucija se sprovodi, „ali se o njoj ne govori suviše – to je bila osnova tzv. linije” KPJ.²¹ Tito je vjerovao da se „federativna ideja može nadograđivati na proleterski internacionalizam”.²² U septembru 1943, nakon kapitulacije Italije i savezničkog osvajanja južne Italije, on je s vrhom NOP-a razmatrao ideju o novom sazivanju AVNOJ-a. Bihaćko zasjedanje AVNOJ-a 1942. na kojem je došlo do odvajanja političke od vojne vlasti, prema sastavu učesnika, bilo je u granicama „ostvarene utopije”.²³ AVNOJ je i pravno trebao steći svojstvo vrhovnog organa vlasti. Njegovo zasjedanje je sazvano nešto kasnije nego što je planirano, pošto zemaljska antifašistička vijeća nisu oformljena u svim budućim federalnim jedinicama. Obrazovanje zemaljskih i pokrajinskih vijeća trebalo je da dovede da „narodi i narodnosti Jugoslavije dobiju pouzdana politička sredstva za zaštitu svojih individualnih prava i za povezivanje u uslovima ravnopravnosti”.²⁴

Odluka o sazivanju AVNOJ-a donijeta je u oktobru 1943. godine.²⁵ Na vijest da će se u Moskvi sastati britanski ministar vanjskih poslova Antoni Eden (Anthony Eden), američki ministar vanjskih poslova Kordel Hal (Cordell Hull) i komesar za vanjske poslove SSSR-a Vjačeslav Molotov (Вячеслав Молотов), Tito je uputio depešu, ispred političkih i vojnih institucija i organa NOP-a, u Moskvu. U njoj se apostrofira da se ne priznaje jugoslavenska vlada, ni kralj u

¹⁹ J. Broz Tito, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe, *Proleter*, br. 16, decembar 1942; upor. T. Kuljić, *Tito do vlasti (1937-1945) - strukture, procesi, ličnost*, 63; M. Zorić, Srbi u nacionalnoj politici KPJ između dva rata i u Drugom svetskom ratu, *Svarog*, br. 1, Banjaluka 2010, 130-132.

²⁰ N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 247.

²¹ K. Nikolić, Komunistička partija Jugoslavije i ustanak u Srbiji 1941, *Istorijska baština*, br. 20, Užice 2011, 19, 24. Janko Prunk je upozoravao da se ta revolucija ne može u potpunosti razumjeti bez truda da se na antropološki način razloži „mišljenje, ponašanje, životno i političko vrednovanje ondašnjih komunista“.

²² I. Goldstein, Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine, u: *Međunarodna naučna konferencija Zbornik radova: 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Sarajevo 2019, 97.

²³ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavelina*, Zagreb 1981, 572. U Bihaću se na zasjedanju AVNOJ-a govorilo da Jugoslavija treba biti „bratska zajednica Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, BiH i Makedonije“.

²⁴ D. Dimitrijević, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije*, Beograd 2012, 148.

²⁵ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987, 94. Jugoslavensko „bratstvo i jedinstvo” bilo je rođeno u trenutku kada je malo tko vjerovao da će jugoslavenska zajednica ikada više biti obnovljena na bilo koji način – prema: D. Roksandić, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018, 132.

inostranstvu, da im se neće dozvoliti povratak „jer bi to značilo građanski rat”, te da ogromna većina naroda želi demokratsku republiku i koja se „oslanja na narodnooslobodilačke odbore” (NOO).²⁶ Vodstvo NOP-a je u Jajcu s nestrpljenjem očekivalo rezultate Moskovske konferencije koja je trajala od 13. do 30. oktobra. Sovjetska vlada nije Titovu depešu stavila na dnevni red. To je ubrzalo sazivanje AVNOJ-a.²⁷ U oktobru su na proširenim sjednicama Politbiroa CK KPJ usvojeni zaključci o federativnom uređenju države, stvaranju privremene vlade, zabrani povratka u zemlju kralju i kraljevskoj vladi.²⁸ Komunisti su u svojim planovima imali u vidu i iskustva uređenja Sovjetskog Saveza. Federativna Jugoslavija se kao država, prvi put pominje u proglasu CK KPJ 7. novembra 1943, izdatom povodom proslave 26-godišnjice Oktobarske revolucije.²⁹ Federalizam je prihvaćen kao najpogodniji ideološko-politički osnov za uređenje države.³⁰ Komunisti su sazvali AVNOJ, odredili program skupštine, njen sastav, činili su vodeće jezgro tog tijela.³¹ Revolucionarna

²⁶ B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, Beograd 1988, 199.

²⁷ Drugo zasjedanje AVNOJ-a je, nesumnjivo, samoinicijativni čin vodstva NOP-a na osnovu vlastite procjene unutrašnjopolitičke i međunarodne situacije – vidi: V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I, Rijeka 1980, 352; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 324-325; B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, 205.

²⁸ Donijeta je i odluka da se ubrza stvaranje „Vijeća za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, kao i oblasnih NOO za Vojvodinu, Sandžak i ist(očnu) Bosnu“ – vidi: S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zbornica dokumenata 1941-1945*, Beograd 1983, 427-428; M. Đilas, *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994, 42-43. Vodstvo NOP-a je tokom 1943. i 1944. zauzelo načelno stajalište o poratnoj upravnoj autonomiji Sandžaka koje je jasno formulirano u nekoliko važnih dokumenata. Uslijedila je, međutim, početkom 1945. promjena s potpunim odstupanjem od prethodnog stava o Sandžaku „što je osobito razvidno iz raspuštanja ZAVNOS-a i podjele Sandžaka između Srbije i Crne Gore“ – prema: V. Šumanović, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka – glavne značajke*, *Historijski zbornik*, br. 2, Zagreb 2022, 273.

²⁹ B. Petranović, KPJ, Josip Broz Tito i jugoslovenska federacija (1943-1953), u: *Tito-partija*, Beograd 1988, 126-138; V. Strugar, *Jugoslavija: federacija i republika*, Beograd 1976, 237.

³⁰ V. Dedijer, *Dnevnik*, Beograd 1951, 633; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 498; V. Simović, *Osnovi savremene jugoslovenske ustavnosti u svjetlu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, *Anali Pravnog fakulteta*, br. 4, Beograd 1975, 366; R. Radonjić, *Međaši i razmeđa*, Podgorica 2013, 49.

³¹ Sazivanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a Tito je obrazlagao međunarodnom potrebom. Naložio je da se telegram s tom inicijativom „uputi Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku, Vojvodini, Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji“. Nerazjašnjeno je zašto se pominju Sandžak i Vojvodina, a nema Bosne i Hercegovine, koja je postala federalna jedinica. Kosovo i Metohija „u prvobitnim razmišljanjima uopšte se ne pominju, ali su kasnije postali autonomna oblast, a potom pokrajina u sastavu Srbije“. Tito na početku nije imao sasvim jasnu koncepciju koje federalne jedinice treba da sačinjavaju Jugoslaviju, a koje treba proglasiti za autonomne oblasti ili pokrajine u sastavu federalnih jedinica, „pa je dopustio da se to rešava usput, ad hoc, i u zavisnosti od uticaja pojedinih njegovih saradnika“ – prema: N. Veljanovski, *Titove dileme o AVNOJ-u i o ustavnom uređenju Jugoslavije 1943-1946. godine*. Sa posebnim osvrtom na Republiku Makedoniju, u: *Tito - viđenja i tumačenja*, Beograd

skupština AVNOJ-a u novembru 1943, na kojoj je konstituisana „nova Jugoslavija”, bila je pod njihovom dominacijom.³² Mada se „drugi AVNOJ” proglasio „vrhovnim predstavnikom suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline”, u biti je to bio izraz volje tek „male skupine” koja je zbog svoje vojne snage mogla ustrojiti organizaciju nove države prema svojoj zamisli, ne mareći pritom ni za svog sovjetskog zaštitnika.³³ „Novu vlast”, navodi Milovan Đilas, „karakterizirali su raskol sa starim i nepovjerenje prema našim duhovnim očevima”. Staljin je prvobitno komentirao da su odluke AVNOJ-a nož u leđa Sovjetskom Savezu.³⁴ Partizani su odlukama u Jajcu „dobacili svoj izazov četnicima i na unutrašnje-političkom i diplomatskom planu”. Stvaranje antifašističkih vijeća uoči sazivanja AVNOJ-a bio je novi iskorak u federativnoj institucionalizaciji države.³⁵

Iako su se na teritoriji Bosne i Hercegovine vodile oštre borbe, a neki njeni dijelovi od 1941. bili poprišta masovnog otpora, sve do 1943. u njoj nije bilo centralnog narodnooslobodilačkog odbora. Na to je uticala i činjenica da u vrhu NOP-a nije bila jasno uobličena predstava o budućem statusu Bosne i Hercegovine. Vodstvo NOP-a nije željelo da potpunije otvara ovo pitanje sve dok ne dođe do „vidnijeg raslojavanja u redovima Muslimana i Hrvata i njihovog masovnijeg pristupanja narodnooslobodilačkom pokretu”.³⁶ Zaobilažena su i

2011, 286-287. Vlado Strugar, pak, piše da je CK KPJ smatrao da Sandžak „zbog njegove prošlosti, izmešanog etničkog i verskog sastava stanovništva i značajnog učešća u oslobodilačkom ratu, treba za izvesno vreme da ima zemaljsko veće“ – vidi: V. Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*, 142.

³² B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 43-44.

³³ Opšir. J. Pirjevec, *Jugoslavija: (1918-1992): nastanak, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*, Ljubljana 1995; Isti, *Partizani*, Ljubljana 2021. Milorad Ekmečić tvrdi da je „ostalo prećutano“ da je bilo prijedloga da se Jugoslavija „uklopi u sovjetsku federaciju“. Nije izvršena od kraja ni obaveza „da se ispita ko je prvi dao ideju“ o održavanju zasjedanja u Jajcu, gdje je „prihvaćen program o federativnoj republici“ - prema: M. Ekmečić, *O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 26.

³⁴ E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957*, Beograd 1980, 42-43; B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, 205; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012, 164-166; Ž. Obradović, *Demokatska Federativna Jugoslavija, velike sile i susedne države*, Beograd 2022, 17-18. Tito je, zbog međunarodnih prilika, razmišljao da se i prije zasjedanja AVNOJ-a formira privremena vlada - Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) - „situacija ne dozvoljava ni najmanje odlaganja“. No, od toga se ipak odustalo. NKOJ je osnovan na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu – vidi: I. Goldstein-S. Goldstein, *Tito*, 298.

³⁵ B. Petranović-V. Simović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji (1941-1945)*, Beograd 1979, 137; M. Marković, *Pregled narodnooslobodilačke borbe u Srbiji*, Beograd 1947, 63-64.

³⁶ Upor. N. Šarac, *Koncepcije KPJ o narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine u svjetlu istorijskih dokumenata*, *Most*, br. 21-22, Mostar, decembar 1978, 45-51; B. Petranović-V. Simović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji Jugoslaviji (1941-1945)*, 138. Slobodan Nešović i Branko Petranović navode kao razlog to da „još nije bilo nastupilo vidnije raslojavanje među Muslimanima i Hrvatima za narodnooslobodilačku borbu” – prema S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, 435, nap. 13.

deklarativna izjašnjavanja i rješenja budućeg unutrašnjeg uređenja Jugoslavije koja bi iritirala zapadne saveznike koji su se, priznavajući izbjegličku vladu u Londonu, pozivali na principe legaliteta.³⁷

„Proleter”, glasilo CK KPJ, je 1937. objavio kako komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije.³⁸ Najviši partijski forumi nisu dugo pokazivali dovoljno pažnje urgentnim društvenim pitanjima u Bosni i Hercegovini, kao ni partijskim punktovima u njoj.³⁹ CK KPJ je partijske organizacije u Bosni i Hercegovini od 1938. vezao za obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu (PK KPJ).⁴⁰ CK KPJ se za parolu autonomije Bosne i Hercegovine izjasnio tek u prvomajskom proglasu 1940. godine.⁴¹ Autonomni položaj Bosne i Hercegovine je prihvaćen u Rezoluciji V. Zemaljske konferencije KPJ, održanoj u oktobru 1940. u Dubravi kod Zagreba. Tada je iskazano da „narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno

³⁷ Predsjednik Ruzvelt je, s druge strane, britanskom premijeru Čerčilu više puta rekao da „Srbi i Hrvati ne idu zajedno, jer su to dva tako antagonistička naroda da ih je glupo terati pod jedan krov“. Čerčil i Ruzvelt su 1943-1944. imali namjeru da više zemalja Evrope stave pod starateljstvo - prema: *Sergej Flere-intervju*, <https://pescanik.net/sergej-flere-intervju>.

³⁸ „Detalje federativnog uređenja (koliko federativnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomije pojedinim narodima, manjinama i historijsko-političkim jedinicama, uzajamni odnosi između sastavnih dijelova države) treba riješiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini“- prema: „Proleter“, organ CK KPJ 1929-1942, reprint izdanje, Beograd 1968, 491-492. Tito je 1936. u „Pismu za Srbiju“ 1936. istakao da su ljevičari „za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenim na federativnoj osnovi, a protiv svakoga ugnjetavanja i hegemonije, bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici“; opšir. J. Broz Tito, *O bratstvu i jedinstvu*, Beograd 1977, 7; I. Jelić, Jugoslavija u evoluciji programskih gledišta KPJ prema nacionalnom pitanju 1935-1936, *Istorijski zbornik*, br. 10, Banjaluka 1989, 152-153.

³⁹ Partijske organizacije iz Sarajeva su 1926. zbog takvog ignorantskog odnosa prebacivale partijskom vodstvu: „To je kruna vašeg nehaja prema Bosni i Hercegovini“. Okružna partijska konferencija u Tuzli naglašavala je 1928. da „dosadašnje pasivno držanje CK prema organizacijama u Bosni treba da se zamijeni organskim redovitim vezama“. Učesnici Pokrajinske konferencije u septembru iste godine uputili su kritiku „centralnom vodstvu Partije koja je, i pored sve važnosti Bosne i Hercegovine, ovu pokrajinu potpuno zanemarila“; opšir. N. Šarac, Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine, *Prilozi*, br. 6, Sarajevo 1970, 119-120. Krajem jula 1939. u Bosni i Hercegovini je organizirano djelovalo oko 170 komunista; opšir. A. Hadžirović, KPJ u BiH uoči drugog svjetskog rata, u: *Partijsko savjetovanje u Ivančićima*, Sarajevo 1983, 207-203.

⁴⁰ Prethodno su neke mjesne i regionalne partijske organizacije bile vezane za pokrajinske komitete KPJ van BiH: Za PK KPJ za Srbiju - organizacije u Bijeljini i Brčkom, za PK KPJ Crne Gore organizacije iz Trebinja i istočne Hercegovine, za KPJ Hrvatske, odnosno PK KPJ za Dalmaciju organizacije iz Banjaluke, Bihaća i Livna; opšir. N. Babić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 229.

⁴¹ D. Begić, Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966, 185.

opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima i slično”.⁴² Pojam autonomije je još neodređen i podliježe različitom shvatanju.

CK KPJ je u novembru 1941, u „Borbi” naglašavao da „Bosna i Hercegovina moraju postati slobodne, a u njima mora biti ostvarena puna ravnopravnost svih njenih stanovnika, kako Srba i Hrvata, tako i muslimana”, da je put narodnooslobodilačke borbe put na kome će Bosna „zaista postati ono što mora da bude: spojnica hrvatskog i srpskog naroda ujedinjenih u zajedničkoj borbi protiv okupatora”.⁴³ CK KPJ, Vrhovni štab NOP i DVJ, PK KPJ za BiH i Glavni štab NOPO za BiH tokom 1941. i 1942. uputili su niz proglašenja i letaka narodima u Bosni i Hercegovini, ukazujući na njihove prilike i perspektive.⁴⁴ U pismu CK KPJ upućenom u jesen 1941. sekretaru CK KP Hrvatske o planiranom formiranju narodne vlade Jugoslavije bilo je, pak, istaknuto da bi ona trebala biti sastavljena od desetak članova, i to „oko tri-četiri iz Hrvatske, dva iz Slovenije, četiri iz Srbije i dva iz Crne Gore”. U dokumentima Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 1942. nema jedinstvenog tretmana Bosne i Hercegovine. U Rezoluciji o osnivanju AVNOJ-a posebno se govorilo o Hercegovini, a posebno o Bosni, dok se u Proglasu koji je sa ovog skupa bio upućen narodima Jugoslavije govorilo o Bosni i Hercegovini „kao jedinici u našoj bratskoj zajednici”.⁴⁵

PK KPJ za BiH započeo je pripreme za osnivanje AVNO Bosne i Hercegovine od ljeta 1943. godine. Tome je prethodio je razgovor J. B. Tita s predstavnicima PK KPJ za BiH kod Kladnja u junu mjesecu. Pripreme za osnivanje antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine, međutim, ometaju ratna

⁴² *KPJ 1919-1941*, Zagreb 1959, 182-183. Tito je isticao da je Bosna i Hercegovina „jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru“ – vidi: *Peta zemljaska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940)*, Beograd 1980, 211-214; N. Babić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*, 231.

⁴³ *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, knj. 1, Beograd 1950, 162-163. Avdo Humo je govorio da je u predratnom vremenu postojala platforma o „narodnoj autonomiji BiH”, koja nije od početka NOP-a do 1943. isticana: „Parolu o autonomiji nismo isticali iz prostog razloga što se u prvo vrijeme narodnooslobodilačkog rata nije postavljalo pitanje državnog uređenja Jugoslavije jer za to nisu bili sazreli ni spoljnopolitički ni unutrašnjopolitički uslovi” – prema: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija A. Hume, 758.

⁴⁴ PK KPJ za BiH su u ljeto 1941. činili: Iso Jovanović, politički sekretar, Avdo Humo, organizacioni sekretar, Uglješa Danilović, Boriša Kovačević, Pašaga Mandžić, Vaso Miskin, Lepa Perović i Đuro Pucar. U oktobru je kooptiran Rodoljub Čolaković – vidi: R. Brčić, *Organizacioni razvoj KPJ za BiH 1941-1945*, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knj. XXV, Sarajevo 1985, 91.

⁴⁵ AVNOJ je u vremenu između svoga prvog i drugog zasjedanja ponovo naglašavao smisao jugoslavenske federacije u jednom naročito važnom aktu međunarodnog značaja, u »Izjavi o ciljevima NOP-a« koju je 8. februara 1943. objavio za inostranstvo zajedno s Vrhovnim štabom. U tački 6. te izjave kaže se doslovno: »NOP priznaje u potpunosti nacionalna prava. Hrvata, Slovenaca, Srba kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih... On predstavlja garanciju da će biti izvojevana nacionalna prava svim narodima Jugoslavije« - prema: H. Sirotković, *Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3, Zagreb 1971, 25.

dejstva i, prije svega, još neriješena i nejasna koncepcija o statusu Bosne i Hercegovine u budućoj jugoslavenskoj federaciji. Inicijativa o osnivanju vijeća je potpunije elaborirana u pismu oblasnim partijskim komitetima sredinom septembra.⁴⁶ U pismu koje je PK KPJ za BiH 14. septembra uputio Uglješi Daniloviću u Hercegovinu se, između ostalog, navodi: „Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira zemaljski AVNO za Bosnu i Hercegovinu, o čemu smo već ranije obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slobodnog juga. U okviru demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ničega zajedničkog s parolom bosanskog begovata”.⁴⁷ U KPJ se usporeno razvijala ideja o ravnopravnom položaju Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federalnoj zajednici.⁴⁸ Partijskih vrh je sve do zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bio na stanovištu da Bosna i Hercegovina ima autonoman status, a ne republički. Pri tome se mislilo na „autonomiju uz republiku Srbiju”.⁴⁹ Stepem posebnosti Bosne i Hercegovine bio je predmet rasprava. U procesu konstituiranja federalnih jedinica Bosna i Hercegovina je bila posljednja u nizu. U *Zapisima iz oslobodilačkog rata*, Rodoljub Čolaković je naveo da se u novembru 1943. u Jajcu „mnogo raspravljalo” o položaju Bosne i Hercegovine, dodajući da su pored Tita, na pripremama odluka AVNOJ-a radili Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Moša Pijade i drugi.⁵⁰ U docnijoj literaturi o ovoj tematici malo će se pominjati Ranković, očito zbog njegovog silaska s političke scene 1966. godine. U PK KPJ za BiH vođene su u Ribniku i Jajcu diskusije oko budućeg položaja Bosne i Hercegovine. Rješavanje njenog statusa očito se sukobilo s načelom

⁴⁶ N. Babić, Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije, *Pregled*, br. 11-12, Sarajevo 1966, 445-446; B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976, 201; E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, Sarajevo 1989, 102; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1990, 327.

⁴⁷ D. Borovčanin, *KPJ i razvoj narodne vlasti u BiH (1941-1945)*, Sarajevo 1982, 296.

⁴⁸ E. Redžić, Komunistička partija Jugoslavije i pitanje Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, br. 5, Sarajevo 1969, 25; N. Babić, Od ideje o autonomiji do Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, u: *Nacionalni odnosi danas. Prilog sagledavanju nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 159-180; Isti, Bosna i Hercegovina i AVNOJ, *Opredjeljenja*, br. 5-6, Sarajevo 1973, 91-92.

⁴⁹ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, 358. Perko Vojinović, bez navođenja izvora, piše da je bilo prijedloga da se Bosna, kao autonomna jedinica, pripoji Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori, ali da je to „ostalo kao privatna inicijativa nekih komunista iz vrha Partije” – vidi: P. Vojinović, *Istine i zablude o srpstvu, jugoslovenstvu i slovenstvu*, Beograd 1999, 220-221.

⁵⁰ R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo 1985-1986, 52-53.

„koliko nacija toliko i federalnih jedinica”.⁵¹ Alternativa priključivanja Bosne i Hercegovine federalnoj jedinici Srbiji ili Hrvatskoj, što bi izazvalo podozrenje hrvatskog, odnosno srpskog stanovništva i dalo snažnog povoda za nesigurnost, pa i otpor Bošnjaka, nije dolazila u obzir kao konačno rješenje. Konceptija da a i Hercegovina kao autonomna jedinica bude direktno povezana sa ustanovama jugoslavenske federacije, s nešto manjim pravima od federalnih jedinica, također nije prihvaćena, iako je to bio pomak u traženju definitivnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Argumenti PK KPJ za BiH da višenacionalna Bosna i Hercegovina koja „vijekovima postoji kao ekonomsko-istorijska cjelina”, bude ravnopravna s drugim federalnim jedinicama, nisu prihvaćeni od svih članova CK KPJ - učesnika u diskusiji, s navodima da ona nema sve uslove da bude samostalna federalna jedinica, da je KPJ usvojila pravilo „jedna nacija-jedna država”. Ostavljeno je da se pitanje njenog državno-pravnog statusa riješi u konsultacijama s Titom.⁵² O krupnom pitanju položaja Bosne i Hercegovine odlučivalo se u veoma uskom krugu.⁵³ Za niz bitnih pitanja vezanih za stvaranje nove jugoslavenske zajednice nema izvornih dokumenata, čime je ostavljen prostor za različita nagađanja, špekulacije i improvizacije.

Uoči zasjedanja ZAVNOBiH-a vođeni su razgovori između predstavnika PK KPJ za BiH, Rodoljuba Čolakovića i Avda Hume, s Milovanom Đilasom, Sretenom Žujovićem i Mošom Pijade, predstavnicima CK KPJ, oko budućeg statusa Bosne i Hercegovine.⁵⁴ Čolaković piše da je stav PK KPJ za BiH bio da Bosna i Hercegovina treba biti jedna od federalnih jedinica: „Obaviješten o raspravi i o argumentima PK BiH, Edvard Kardelj se složio s njima, izvijestio Tita, i on se saglasio sa stavom PK BiH da Bosna i Hercegovina bude šesta

⁵¹ I. Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979, 139. PK KPJ za BiH, nakon promjena u sastavu izvršenih „po odluci CK KPJ” od jula 1943. činili su: Rodoljub Čolaković, politički sekretar, Avdo Humo, organizacioni sekretar, i članovi biroa PK: Đuro Pucar, Uglješa Danilović, Pašaga Mandžić, Mile Perković (sekretar PK SKOJ-a). U Plenumu PK KPJ za BiH su bili: Todor Vujasinović, Hasan Brkić i Vaso Miskin Crni. Đuro Pucar je bio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, Hasan Brkić za istočnu Bosnu a Vaso Miskin za Hercegovinu. U ovom sastavu PK KPJ je djelovao do 1946. godine. Jedina izmjena nastupila je krajem novembra 1943. od kada je funkciju političkog sekretara PK KPJ za BiH vršio Đuro Pucar; opšir. R. Brčić, *Organizacioni razvoj KPJ za BiH 1941-1945*, 100-101.

⁵² Upor. N. Babić, Bosna i Hercegovina i AVNOJ, *Opredjeljenja*, br. 5-6, Sarajevo 1973, 82-93; Isti, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, 440-446; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979, 172; Isti, Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti, *Prilozi*, br. 17, Sarajevo 1980, 23-24; R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, 52.

⁵³ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 433; M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 351.

⁵⁴ S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zbornica dokumenata 1941-1945*, 435, nap. 13.

federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije”.⁵⁵ Slično je pisao i Humo: „Sa shvaćenom koncepcijom Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u federalnoj Jugoslaviji krenuo je prvih dana novembra 1943. dio Pokrajinskog komiteta (R. Čolaković, A. Humo) s više uglednih građanskih političara iz istočne Bosne za Jajce, gdje su se nalazili Vrhovni štab i CK KPJ. Kad smo stigli u Jajce, dobili smo nacrt jedne odluke kojom je trebalo Bosnu i Hercegovinu konstituisati kao autonomnu pokrajinu neposredno vezanu za jugoslovensku federaciju. Taj nacrt odluke direktno se sudario sa našom novom koncepcijom i zbog toga je započela diskusija sa pojedinim članovima CK (M. Pijade, Žujovićem, Đilasom i E. Kardeljom)”.⁵⁶ Drago Borovčanin iznosi podatak da je vođen zaseban razgovor s Kardeljom koji je prihvatio argumente PK KPJ za BiH. On dalje navodi da su članovi PK KPJ za BiH upoznali i Tita s argumentima u prilog priznavanja Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice, što je Tito „odmah prihvatio”.⁵⁷ Vođenje odvojenih razgovora s pojedinim ličnostima iz vrha NOP-a pokazuje da se do konačnog rješenja oko statusa Bosne i Hercegovine nije jednostavno došlo. Prelomne odluke nisu donosili forumi već pojedinci.⁵⁸ Enver Redžić ističe da su Kardelj i Tito prihvatili argumentaciju PK

⁵⁵ R. Čolaković, *Članci, govori, polemike*, Sarajevo 1978, 176-185. U *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1985, 262) piše da je u CK KPJ i PK KPJ za BiH „u duhu dosledne primene principa samoopredeljenja zauzet stav o konstituisanju Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federativne zajednice u novoj Jugoslaviji“.

⁵⁶ On dalje navodi: „Članovi CK KPJ, osim druga Kardelja, koji se s nama složio i predložio da razgovaramo još sa drugom Titom, zastupali su mišljenje da BiH ne mogu biti republika jer ne postoji bosansko-hercegovačka nacija, i da je republika nacionalna kategorija. Osim toga, oni su sumnjali u definiciji o Muslimanima kao naciji, ne vjerujući čak da bi se, u socijalizmu Muslimani mogli razviti kao nacija... Zbog toga što se nismo složili sa drugovima iz CK KPJ, otišli smo kod Tita i iznijeli mu argumente obadje strane. On je zajedno sa Kardeljom prihvatio našu koncepciju, a mi smo se poslije toga bacili na posao. Ubrzo je sazvano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a“; upor. *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija A. Hume, 758-759; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985*, Zagreb 1985, 66-67; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 433, nap. 186; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 375-376; E. Redžić, iznoseći stav Uglješe Danilovića, da se između PK KPJ a BiH i komisije koja je pripremala odluke AVNOJ-a oko rješenja statusa BiH nisu vodile „borbe“, već da je to bio „dijalog“, ipak zaključuje da u vezi s ovom tematikom treba nastaviti istraživanja.

⁵⁷ Upor. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 172; Isti, *Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti*, 23; P. Morača, Osnivačka skupština ZAVNOBiH-a - položaj Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji, u: *Istorija SK BiH*, I, Sarajevo 1990, 328-330. Adil Zulfikarpašić, pak, ističe da su Humo i Hasan Brkić iznijeli Titu stav kako bi bilo najbolje da Bosna i Hercegovina postane republika, i da se Tito s time složio; opšir. *Okovana Bosna*, Ciriš 1995, 25. Muharem Kreso smatra da se Kardelj, „pa onda naravno i Tito“, složio sa argumentima PK KPJ za BiH o „vjekovnoj historijskoj cjelini“ i da će Bosna i Hercegovina „kao samostalna probleme lakše rješavati u interesu svih“ – prema: M. Kreso, *Platforma narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945 – ostvarenje i neostvarenje*, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, Beograd 2004, 147.

⁵⁸ Koča Popović je dogovaranja s grupama delegata u Jajcu, prenosi Milovan Đilas, protumačio na svoj način: „Pa da, politika se obavlja u kuloarima“.

KPJ za BiH.⁵⁹ Titova uloga arbitra je bila odlučujuća u tim raspravama. On nije bio ideolog i teoretičar, već praktičar i operativac.⁶⁰ „Kult Tita” započeo je iz potreba „uzbunjenih masa” i „boljševizirane” partije („za vođom”). Potrebe i nužde, emotivne i praktične, postepeno su ugrađivane u vojnu i druge hijerarhije. Ovaj kult je faktički ozvaničen na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.⁶¹ Njegovo veličanje je „podgrevalo i snažilo i sam revolucionarni proces”.

Avdo Humo i Rodoljub Čolaković su, po izvršenim razgovorima u Jajcu, otišli u selo Ribnik, kod Ključa, gdje se nalazio Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, i upoznali njegove članove s rezultatima tih razgovora. Nakon diskusije zaključeno je da se skupština ZAVNOBiH-a održi 25. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu. Enver Redžić je napisao da u hiljadugodišnjoj povijesti Bosne i Hercegovine nije bilo događaja uporedivog sa osnivanjem ZAVNOBiH-a.⁶² Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a 25-26. novembra u Mrkonjić-Gradu, ispred Vrhovnog štaba prisustvovao je Arso Jovanović, ispred AVNOJ-a Ivan Ribar i Vlado Zečević, kao i predstavnici Hrvatske i Slovenije.⁶³ Diskusije na ovom skupu morale su, zbog kratkoće vremena da se krata. Uglješa Danilović navodi da je to bila velika šteta: „Pogriješilo se što se skupština nije produžila i drugu noć”.⁶⁴ Osnivačka skupština izabrala je u ZAVNOBiH 173 vijećnika, 31 člana Prezidijuma i 58 članova AVNOJ-a iz BiH. ZAVNOBiH je proglašen za najviše političko predstavništvo narodâ Bosne i Hercegovine.⁶⁵ U duhu načelnih stavova Prvog zasjedanja AVNOJ-a, ZAVNOBiH se izjasnio za federativno uređenje Jugoslavije u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna federalna jedinica,

⁵⁹ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, 103. U dokumentima o Prvoj oblasnoj konferenciji NOO za Bosansku krajinu nije bilo riječi o pripremanju ZAVNOBiH-a, iako su na njoj izabrani delegati za Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Delegate za zasjedanje ZAVNOBiH-a su određivali sreski partijski komiteti – vidi: E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 433.

⁶⁰ Rodoljub Čolaković je, pak, docnije pisao da Tito nikada nije bio demokrat, ”naprotiv, u njemu je bilo nešto autoritarno. Dok se s njim slažeš, dobro je, ali kada se ne slažeš, onda su čuvaj” – prema: Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*, Beograd 1991, 476, 518.

⁶¹ Upor. M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009, 62; S. Čuruvija, *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*, Beograd 1990, 104-105; M. Šuvar, *Vladimir Velebit, svjedok historije*, Zagreb 2001, 451;.

⁶² E. Redžić *Ogledi iz antiistorije*, Sarajevo 2001, 196. ZAVNOBiH je, piše Redžić, istovremeno pokazivao „pluralističku demokratsku formu i sistematski djelovao kao nosilac partijskog unitarizma u znaku dominacije KPJ” – vidi: E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 349.

⁶³ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, I, Dokumenti 1943-1944.*, Sarajevo 1968, 31; opšir. N. Babić-D. Otašević, *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*, Sarajevo 1970; Z. Antonić, O Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a i Drugom zasjedanju AVNOJ-a, odjeci i popularizacija, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, Tuzla 1987, 470-481.

⁶⁴ U. Danilović, *Sjećanja*, III, Beograd 1987, 414.

⁶⁵ B. Petranović-Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, 31; opšir. R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb-Sarajevo 2016, 345-352.

a unutar nje ravnopravni Muslimani, Srbi i Hrvati. Tom prilikom je konstatirano da narodi Bosne i Hercegovine hoće da ona bude slobodna i zbratimljena „u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost Srba, Muslimana i Hrvata”, te da će narodi BiH ravnopravno sa ostalim narodima učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije.⁶⁶ Težilo se rješavanju nacionalnog pitanja iznalaženjem spoja nacionalne emancipacije i jugoslavenstva.⁶⁷

Rodoljub Čolaković navodi kako je uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu održan sastanak „viđenijih predstavnika svih delegacija” na kome su pretrešeni prijedlozi odluka koje su trebale biti podnijete na zasjedanju. Uvođenjem termina „viđeniji predstavnici” on ukazuje na praksu postojanja različitih nivoa razmatranja i odlučivanja. Sastanku su ispred CK KPJ, prisustvovali Moša Pijade, koji je bio izvjestilac, i Edvard Kardelj. Na prijedlog Sulejmana Filipovića nadopunjen je prijedlog odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu u članu 2, prihvatanjem amandmana predsjedavajućeg Ivana Ribara, tako da se na kraju ovog člana, gdje se govorilo o osiguravanju ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, dodalo: „odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine”.⁶⁸ Istup Filipovića, koji je potom inicirao Ribarev kompromisni prijedlog, ukazuje da sva „sporna pitanja” nisu bila riješena ni u prethodnom razgovoru bosanskohercegovačkih predstavnika s Titom. Čolaković je docnije

⁶⁶ *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953, 62; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 534-536; A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 61; V. Đuretić, *Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a*, *Prilozi*, br. 6, Sarajevo 1970, 161-162. Konceptija o autonomiji je bila prevaziđena, tražio se ravnopravan status: „Svi smo bili solidarni, tako je i bilo” - prema: O. Karabegović, *Bosanska krajina nepresušni izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988, 294.

⁶⁷ Upor. B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, 88; M. Lazić, *Nacionalno pitanje ili nacionalizam ravnogorskog pokreta i komunisti*, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1997, 171-172; D. Bogetić, *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989*, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1999, 42; D. Plenča, *Konparacija ili nostalgija*, u: *Avnojski principi i odnosi u sadašnjoj Jugoslaviji*, Beograd 2000, 6-7.

⁶⁸ I. Ribar, *Jedna od najznačajnijih pobjeda u revolucionarnoj borbi naših naroda*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, II, Beograd 1963, 131-132. I. Ribar je 1962. istakao da je na tom sastanku „Sulejman Filipović kao predstavnik Muslimana iz Bosne” upitao da li bi se pri redigiranju odluka koje će biti predložene na ovom zasjedanju mogli uvrstiti, pored ostalih naroda koji žive u Jugoslaviji, i „Jugoslaveni-muslimani, naročito u BiH kao ravnopravni”. Potom je na Ribarev prijedlog usvojen navedeni dodatak o narodima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine; opšir. A. Isaković, *O nacionaliziranju Muslimana*, Zagreb 1990, 283. Ribar je u jednom drugom tekstu, pak, naveo kako je Filipović tražio da bude spomenuta BiH kao ravnopravna jedinica: „Na to sam predložio da... pomenemo Bosnu i Hercegovinu i narode Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine... razume se, teško nam je bilo, jer je trebalo istaknuti i muslimane, koji su Jugosloveni, ali nisu nacionalno opredeljeni” - cit. prema: I. Ribar, *Posljednje viđenje s Lolom*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, IV, Jajce 1971, 18.

naglašavao da su predložene odluke bile „tako jasne i proste, svima razumljive i prirodne da je svaka diskusija bila izlišna”.⁶⁹

Pitanje položaja Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji nije bilo raščišćeno sve do uoči zasjedanja AVNOJ-a. Dilema nije dovela u pitanje posebnost i autonomiju Bosne i Hercegovine, nego je još ostalo pitanje kako svemu tome dati rang, nivo i potrebnu formu.⁷⁰ Plan koji je predložio Milovan Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet „nacionalnih republika” za pet jugoslavenskih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci).⁷¹ To je bilo na liniji dotadašnjih partijskih stavova.⁷² Autonomne pokrajine, po sovjetskom uzoru, ulazile su u sastav republika.⁷³ Sve do sastavljanja nacрта odluke o federativnom uređenju Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović nisu imali potpuno jasan stav o budućem položaju Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji. Oni su smatrali da Bosna i Hercegovina treba biti autonomna pokrajina, a ne federalna jedinica. Hamdija Čemerlić je o tom govorio: „Na sastancima nekih delegacija (ne sjećam se kojih) izraženo je isto stanovište kao i kod Pijade, Đilasa i Žujovića u vezi sa položajem Bosne i Hercegovine u federaciji, što znači da to nije bilo samo stanovište ove trojice”.⁷⁴

⁶⁹ Čolaković je u Jajcu govrio da je BiH historijski formirana geografsko-ekonomska cjelina, „sa nacionalnom složenosti i strahom Muslimana da ih ponovo ne počnu pretvarati čas u Srbe, čas u Hrvate“ – vidi: R. Čolaković, Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, II, 118; B. Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939-1945*, 528.

⁷⁰ K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka 1981, 207.

⁷¹ Upor. A. Humo, Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana, *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1970, 430-432; B. Ibrahimpašić, Nacionalno pitanje i federalizam, *Pregled*, br. 5, Sarajevo 1971, 468; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 244.

⁷² M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 358. Adil Zulfikarpašić navodi da mu je to Milovan Đilas ovako objasnio: „Centralne komitete imale su Hrvatska i Slovenija, dok je Pokrajinski komitet za Srbiju bio nešto kao komitet prve klase, a Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu bio je kadrovski“ - cit. prema: *Okovana Bosna*, 25.

⁷³ H. Čemerlić, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968, 339.

⁷⁴ *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, diskusija Hamdije Čemerlića, 707. Prema sjećanjima aktera stvaranja federacije, navodi Draženko Đurović, tokom novembra 1943 odvijala se živa diskusija i iznošeni su protivrječni stavovi o statusu Bosne i Hercegovine u budućoj državi. „Na stolu“ se našlo više prijedloga koji su se kretali od različitih oblika autonomije do položaja federalne jedinice. Od mogućnosti da Bosna i Hercegovina kao autonomna pokrajina bude pripojena Srbiji ili Hrvatskoj odustalo se bez „mnogo ubjeđivanja“. Takvo rješenje sadržalo je u sebi „reakcionarno“ pitanje „čija je Bosna i Hercegovina“, što je odstupalo od opredjeljenja KPJ za borbu protiv „starih“ srpskih i hrvatskih „šovinističkih“ i „velikodržavnih“ pretenzija, pa je ta mogućnost brzo odbačena kao suprotnost osnovnim socijalističkim i internacionalističkim doktrinama. Duže se raspravljalo o mogućnosti da predloženi koncept federativne Jugoslavije zasnovan na nacionalnom principu bude očuvan i sproveden tako što bi Bosna i Hercegovina kao autonomna pokrajina bila povezana sa saveznom institucijama i ustanovama, samo sa manjim pravima od ostalih jugoslovenskih republika. Ova ideja bila je tokom novembarskih rasprava

Stav koji su zastupali Pijade, Đilas i Žujović došao je ipak do izražaja u tekstu odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu po tome što su uzeta dva kriterija na osnovu kojih su formirane federalne jedinice. Prvi je bio nacionalni kriterij: nabrojano je pet naroda, a zatim regionalni pa je nabrojano šest zemalja, među njima i Bosna i Hercegovina.⁷⁵ Odluka da bude federalna jedinica bila je „u duhu stavova KPJ o samostalnosti bosansko-hercegovačkih naroda na osnovu prava samoopredjeljenja”.⁷⁶ Do njenog stvaranja ne bi došlo da nije bilo Bošnjaka u njoj.⁷⁷ Po mišljenju Envera Redžića jedan od argumenata za njen status temeljio se na masovnom učešću i velikim materijalnim i ljudskim žrtvama naroda Bosne i Hercegovine u toku rata.⁷⁸ Mustafa Imamović smatra,

vjerovatno najduže zastupana opcija za konačan položaj Bosne i Hercegovine, naročito iz razloga što je za status autonomije izgleda prvobitno bio i prvi čovjek KPJ i NOP-a, Josip Broz Tito. Inspirisan „novembarskim praznicima“ Rodoljub Čolaković je 29. novembra 1971. u svom dnevniku zabilježio sjećanje na sastanak i ručak sa Titom, koji su on i Avdo Humo održali novembra 1943. u Jajcu: „Tito nas je pozvao na ručak sa [Vojislavom Kecmanovićem] Đedom, Suljom [Filipovićem], [Aleksandrom] Prekom. Tamo smo doznali da će Bosna i Hercegovina biti autonomna pokrajina“. Međutim, iako je najmanje do polovine septembra 1943. zauzimalo neodređen stav o autonomiji Bosne i Hercegovine, rukovodstvo PK KPJ za BiH se u novembarskim raspravama „pojavljuje“ kao odlučni zagovornik njenog federalnog statusa. Rodoljub Čolaković u pomenutim dnevničkim zabilješkama, nastalim na dvadesetosmogodišnjicu Drugog zasjedanja AVNOJ-a, piše o njegovoj i Humovoj reakciji na saznanje o namjerama prema Bosni i Hercegovini: „Odmah smo reagovali. Dotle nije bilo primedbe od strane PK BiH. Tek tada smo se objašnjavali sa Mošom, koji je bio za autonomiju, ali mi smo bili kod Kardelja koji je obavestio Tita, i stvar je bila rešena kako je u dokumentima II zasjedanja zapisano“ – prema: D. Đurović, *Politički odnosi u Bosni i Hercegovini 1945-1958*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2022, 45-46.

⁷⁵ AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), diskusija H. Čemerlića, 707-708. Avdo Humo je, pak, 1968. pisao kako nije bilo ni najmanjih, „ni u jednom trenutku bilo na koji način izraženih težnji za neko drugo rješenje bilo u vidu pripajanja, cijepanja ili čega sličnog“; opšir. A. Humo, Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana, *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1970, 447-455; Isti, Federalna Bosna i Hercegovina, *Godišnjak BZK Preporod*, god. I, Sarajevo 2001, 190-191.

⁷⁶ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 61; Isti, AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana, u: *AVNOJ i savremenost*, Sarajevo 1984, 157-158.

⁷⁷ Christopher Binns smatra kako je vjerovatno kod „stvaranja Bosne i Hercegovine postojala namera da se umire muslimanske nacionalističke aspiracije“; opšir. C. Binns, Federalizam, nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji, u: *Federalizam i nacionalizam*, Sarajevo 1990, 55, nap. 10. Milovan Đilas govori 1945. na Osnivačkom kongresu KP Srbije: „Svi drugovi treba da se sete naše politike prema Muslimanima. Jesu li Srbi u Bosni bili raspoloženi da sve Muslimane pobiju? Dabome jesu. Ali, mi smo uporno, tri-četiri godine, gurali na bratstvo između Srba i Muslimana. Dabome sa teškoćama. Reakcija je bila jaka. Sandžak je najbolji primer za to. Ali, mi smo bili uporni. Mi smo tamo imali sve Muslimane protiv nas. Mi nismo vodili tamo politiku istrebljivanja i kažnjavanja Muslimana kao muslimana, nego smo ih tretirali kao braću“ - cit. prema: *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945)*, priredili M. Borković-V. Glišić, Beograd 1972, 79.

⁷⁸ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, 105; Isti, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 348-349. Slične stavove iznosi i D. Borovčanin; opšir. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 186.

pak, da je presudni faktor koji je usmjerio vodstvo NOP-a da Bosna i Hercegovina, „kao historijsku zajednicu triju naroda koji u njoj stoljećima žive”, uključi u novu državnu zajednicu kao ravnopravnu jedinicu bila činjenica da je ona imala državno-pravnu, tj. političku tradiciju.⁷⁹ Komunističke nakane nisu bile toliko sveobuhvatne koliko praktične prirode.⁸⁰

Misao o Bosni i Hercegovini kao „ravnopravnoj jedinici u slobodnoj i federativnoj Jugoslaviji” provukao je kroz uši vijećnika na zasjedanju u pozdravnoj riječi jedino Đuro Pucar.⁸¹ Bosna i Hercegovina je svojom etničkom raznorodnošću odstupala od tipa nacionalne federalne jedinice, ali je prelazna ideja o autonomiji prerasla u ideju i o njoj kao federalnoj jedinici.⁸² Svako drugo rješenje imalo bi krupne posljedice za narode u Bosni i Hercegovini i njihovu budućnost.⁸³ Bila je to politička platforma koja ih je okupljala i ujedinjavala. KPJ je bila opredijeljena za federalnu državnu zajednicu, ali joj je bilo važno da još jednom potvrdi zacrtanu poratnu nacionalnu ravnopravnost.⁸⁴ Federativno uređenje je bilo prirodno rješenje odnosa između naroda od kojih je ova država

⁷⁹ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2001, 341; Isti, *Politički identitet Bosne i Hercegovine i njene granice, Godišnjak Pravnog fakulteta*, XLVI (2003), Sarajevo 2004, 275, 288; Isti, ZAVNOBiH i državopravni kapacitet Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 12, Sarajevo 2013, 18. U osvrtnu na tekstove u separatu *SR BiH* iz drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* (Zagreb 1983) Dževad Juzbašić, pak, iznosi da je neprihvatljiva formulacija u jedinici *Bosna i Hercegovina u socijalističkoj Jugoslaviji*, koju je potpisala Redakcija, da se „prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a smatra... aktom osnivanja federalne Bosne i Hercegovine te nastavkom nekadašnje njene srednjovjekovne državnosti na novim socijalističkim osnovama”, postavljajući pitanje da li je moguće tako povezivati ZAVNOBiH i srednjovjekovnu bosansku državu. Drago Borovčanin ustvrđuje da delegati ZAVNOBiH-a, pri donošenju odluke da se Bosna i Hercegovina konstituiraju kao federalna jedinica, „ni u podsvijesti nisu imali ideju da treba obnoviti državu srednjovjekovne bosanske države i nastavljati nekakav njen kontinuitet”. Oni su, prema njegovom sudu, imali druge rezone, za konstituisanje federalnih jedinica u okviru Jugoslavije - vidi: *Prilozi*, br. 22, Sarajevo 1986, 271-282, 288-289. Dragoljub Petrović, međutim, govoreći o odlukama ZAVNOBiH-a, navodi: „Osnove državnosti BiH se zasnivaju na tradiciji srednjovjekovne bosanske države” – prema: D. Petrović, „Bosna – jedna zemlja ili jabuka razdora”, *Helsinška povelja*, br. 91-92, Beograd, januar-februar 2006, 38.

⁸⁰ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 140.

⁸¹ *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, 712. R. Čolaković je docnije napisao da stvaranje Bosne i Hercegovine kao republike „nije značilo stvaranje nove nacije bosanskohercegovačke”, da zajedništva u Bosni i Hercegovini nije bilo sve do pojave radničkog pokreta - prema: Z. Antičić, *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*, 399.

⁸² B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 533.

⁸³ *XVII sjednica CK SK BiH*, Sarajevo 1968, diskusija Džemala Bijedića, 84; upor. D. Borovčanin, Rad komunista Bosne i Hercegovine na afirmaciji dokumenata Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Hercegovina*, br. 5, Mostar 1986, 187-193.

⁸⁴ A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd 1990, 226; B. Petranović, Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije, 88; Isti, Jugoslovenski federalizam-ideje i stvarnost, *Marksistička misao*, br. 1, Beograd 1988, 116-120.

bila stvorena. Time je bila stvorena neophodna osnova za još uspješniju borbu protiv fašizma, za oslobođenje cijele zemlje.

Nedostatak zaokružene, detaljnije vizije o budućem uređenju Jugoslavije, rezultirao je prethodno i raznim prijedlozima. Uoči konstituiranja ZAVNO Crne Gore i Boke u novembru 1943, pojavila se i nakratko ideja da se Hercegovina veže za Crnu Goru i Boku, a da Dubrovnik dobije posebnu autonomiju.⁸⁵ Najveći dio posla u formuliranju zaključaka AVNOJ-a obavio je Edvard Kardelj. Njemu je pomagao Moša Pijade, „budući parlament” je našao „u Pijadi svog čoveka, a Pijade u njemu sebe” (Milovan Đilas).⁸⁶ Projekti odluka su napisani tek „tri ili četiri dana pred samo zasjedanje”.⁸⁷ Temeljito se raspravljalo se o svakom detalju, o svakoj rečenici.⁸⁸ Drugo zasjedanje AVNOJ-a je imalo oblik parlamentarne sjednice na kojoj su se pitanja od najveće važnosti razmatrale javno pred prisutnom publikom. Učesnici su bili u statusu teritorijalnih delegacija.⁸⁹ Podaci o broju prisutnih delegata na ovom zasjedanju AVNOJ-a nisu potpuno utvrđeni.⁹⁰ Delegati srpske nacionalnosti činili su većinu

⁸⁵ AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), diskusija Z. Lakića, 742. Ni nakon jajačkog zasjedanja AVNOJ-a nisu se posve smirile diskusije o rješavanju brojnih pitanja unutar federacije. Tihog protivljenja šesteročlanoj federaciji bilo je i dalje. Tito je svojim osobnim uticajem smirivao nezadovoljnike – vidi: I. Goldstein, *Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine*, 108.

⁸⁶ Bez pretjerivanja, navodi Jože Pirjevec, „možemo reći da je federativna Jugoslavija kakvu je zacrtao parlament u Jajcu djelo Kardelja i Pijade“ - prema: J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, 389.

⁸⁷ J. Vidmar, *Moji savremenici*, Sarajevo-Zagreb 1981, 548, J. Vipotnik-I. Matović, *Edvard Kardelj*, Gornji Milanovac 1981, 54; D. Marković-S. Bosiljčić, *Moša Pijade: kratka biografija*, Beograd (bez godine izdanja), 147.

⁸⁸ Đ. Pucar-Stari, *Sjećanja*, II, Sarajevo 1981, 139; *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Beograd 1983, 211; M. Matic, Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992, 227-229; V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, IV, Kragujevac 1995, 1321.

⁸⁹ AVNOJ je na osnovu toga odlučivao u ustavotvornom kapacitetu i promijenio tri od četiri elementa monarhističke Jugoslavije kao države – oblik države, vlasti i poretka – vidi: V. Kutlešić, Promene državnog oblika Jugoslavije, *Sociološki pregled*, br. 4, Beograd 2018, 1420; opšir. D. Petrović, Konstituisanje federativne Jugoslavije 1941-1945, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3-4, Beograd 1989, 101-134.

⁹⁰ J. Mihaljević, Osvrt na objavljenu građu i literaturu o Drugom zasjedanju AVNOJ-a, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd 1963, 4-5. U Jajcu nisu bile prisutne delegacije iz Makedonije (42 vijećnika) i Sandžaka (11), jer se „nisu mogle probiti preko okupiranih teritorija“, kao ni vijećnici s Kosova. Na predlog izvjestioca verifikacionog odbora Todora Vujasinovića, AVNOJ je odlučio da se pored 250 pismeno prijavljenih vijećnika verificira još 11 mandata vijećnika iz Sandžaka i 7 mandata (do tada depešama najavljenih vijećnika) iz Makedonije, ukupno 268. Zasjedanju je prisustvovalo 8 zamjenika vijećnika iz Bosne i Hercegovine, 6 iz Crne Gore i 1 iz Hrvatske. Na zasjedanju AVNOJ-a, konstatira Branko Petranović, „u prisustvu 142 od 268 izabраниh delegata iz svih krajeva Jugoslavije, s kojima su glasali i zamenici delegata na osnovu ovlašćenja, od kojih su neki imali po dva, pa i tri punomoćja, čineći da je među onima koji su glasali bilo više od 142 delegata“; opšir. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom XVII, 374; B. Petranović,

među prisutnima (54%). Oni iz Srbije nisu postavljali pitanje njenog statusa u federaciji u smislu razrješenja i preciziranja njenih granica.⁹¹ U Jajcu nije ni bilo otvorene rasprave o načelima i pojedinostima unutrašnjeg uređenja Jugoslavije. Na zasjedanju, kaže M. Đilas, „nije bilo nikakvih razlika, nikakve stvarne diskusije”. Ono je potvrdilo proces federalnog institucionaliziranja Jugoslavije.⁹² To je bio odgovor onima, kako je Tito istakao, „koji su se nadali da će se odmah poslije rata vratiti na staro”.⁹³ Prema njegovom mišljenju u Jajcu zapravo nije bilo nekih novih elemenata. Sve ideje su došle do izražaja još na Prvom zasjedanju AVNOJ-a 1942. u Bihacu.⁹⁴ Tito se tokom rata rijetko upuštao u elaboriranje budućih odnosa u federaciji. Osim šture konstatacije da će Jugoslavija biti federacija, ne postoji, međutim, niti jedan normativni akt o tome kakva će ovlašćenja imati savezna država, a kakva republike, ni riječi o ekonomskim, političkim, vanjsko-političkim, vojno-odbrambenim i drugim pitanjima organizacije nove, federalne države. Ratni dokumenti, zapaža Dušan Bilandžić, potvrđuju tezu da se „osnivači druge Jugoslavije nisu usudili detaljnije normirati odnose u budućoj federaciji da ne bi izbili sporovi koji bi ugrozili političko jedinstvo koje je bilo nužno za vodenje surovog rata protiv okupatora”.⁹⁵ Isticanjem ravnopravnosti naroda i prava na samoopredjeljenje

Istorija Jugoslavije: 1918-1988, knj. 2, *Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941-1945*, 282-284.

⁹¹ Nastojanja da se u Srbiji stvori zemaljsko antifašističko vijeće u proljeće 1943. „nisu izašla iz okvira opštih razmišljanja, zbog nesazrelih uslova“. Pošto se u njoj nisu mogli izabrati delegati, na zasjedanju AVNOJ-a nju su predstavljali rukovodeći kadrovi i borci iz srpskih jedinica NOV i POJ – vidi: D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985*, 66; Ž. Jovanović, Osnivanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, *Tokovi*, br. 1, Beograd 1990, 152-153; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 527; K. Nikolić, Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998, 84; D. Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu*, Beograd 2001, 73; A. Коцев, *АВНОЈ и конституирањето на југословенската федерација 1943-1946 (политички концепт и државно уредување)*, магистерска теза, Филозофски факултет, Скопје 2020, 56; V. Glišić, *Srbija i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, Užički zbornik*, br. 12, Titovo Užice 1983, 221-232.

⁹² V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983, 144; K. Bastajić, Prilog historiji federalizma u jugoslavenskim zemljama, u: *Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju*, Zagreb 1963, 75-76; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika: (pogled s kraja veka)*, Beograd 1998, 166.

⁹³ M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993, 190.

⁹⁴ J. Broz Tito, *Intervjui*, Beograd 1980, 279; opšir. B. Petranović, Državnopravno konstituisanje nove Jugoslavije (1943–1945), *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd 1975, 271-283; N. Tošić Malešević, Operacije Narodnooslobodilačke partizanske i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije i delovanje Komunističke partije Jugoslavije u 1942. godini, *Vojno delo*, br. 4, Beograd 2015, 355-357.

⁹⁵ D. Bilandžić, Državna kriza Jugoslavije, *Politička misao*, br. 2, Zagreb 1991, 51. Sergej Flere, pak, iznosi da stenogrami sa zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu „nisu u celini objavljeni, već samo ono što je Moša (Pijade) izredigovao - vrlo selektivno sa stanovišta trenutka kada je to izašlo, pa je mnogo toga izostavljeno, a i menjano“, te da se još skrivaju brojni dokumenti kao tajni „zbog toga

komunisti su se radikalno razlikovali od svojih protivnika koja su pozivali na istrebljenje čitavih naroda, ili na kolektivne odmazde. Stvarajući federativnu zajednicu, sačuvali su državu, a kroz federalizam i zasebnost etničkih zajednica.⁹⁶ Odluke AVNOJ-a isključivale su princip vodeće nacije. Test uspješnosti nove politike ponajprije se ogledao u prihvatljivosti rješenja srpsko-hrvatsko-bošnjačkog pitanja.⁹⁷ Tito je akcentirao važnost federalnog ustrojstva, ali nije želio decentralizirati vlast. Ona bi ostala u rukama KPJ, koju nije namjeravao federalizirati. Partijskim organizacijama je naloženo da drže kontrolu nad raznim zemaljskim vijećima, uz stav da KPJ slijedi „boljševički model federalizma”.⁹⁸

U odluci s Drugog zasjedanja AVNOJ-a se navodi: „Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda, da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine”.⁹⁹ Politički status Bošnjaka pod

što bi otkrili razne nesaglasnosti sa onom pričom koja nam je predstavljena... Bilandžić (Dušan) je jednom rekao: „postoje tajne koje nikada niko od nas, učesnika, neće otkriti“ o mnogim temama u poratnoj Jugoslaviji – prema: D. Štavljanin, *Flere: Jugoslavija se raspala i pre uspona Miloševića*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/specijal-100-godina-jugoslavije-sergej-flere/29561483.html>; *Sergej Flere-intervju*, <https://pescanik.net/sergej-flere-intervju>.

⁹⁶ Opšir. A. Đilas, *Razgovori za Jugoslaviju*, Novi Sad 1993. U proglasu koji je nakon ovog zasjedanja izdao Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, između ostalog je rečeno: „Istorijske odluke II skupštine AVNOJ-a, već predstavljaju novu, veliku pobjedu naših naroda i njegove oslobodilačke vojske... Na demokratski način izabrani su u ovo veće predstavnici svih naroda i svih društvenih slojeva, bez obzira na veru i političko ubjeđenje. U NKOJ, nalaze se Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i Muslimani, nalaze se radnici, seljaci, intelektualci, ugledni političari i javni radnici“ - prema: M. Borković, NOP u Srbiji u 1943. godini i aktivnost KPJ u tom periodu, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knj. 2, Beograd 1977, 231.

⁹⁷ M. Marković, Ponavljanje istorije ili nasilje nad njom, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 1993, 193. Branko Petranović piše da ne zna „nijednu zastavu koja bi bila bolja te 1943. od one o federaciji ravnopravnih naroda“.

⁹⁸ „Uistinu, iako je na drugom zasjedanju AVNOJ- a bila prihvaćena nova federalna organizacija, on označuje početak period centralizacije u partizanskom pokretu. Prijašnje ratne prilike nisu dopuštale centralnom partijskom vodstvu strogu kontrolu aktivnosti regionalnih partijskih vođa i partizanskih zapovjednika. Kako se pak s proljeća 1943. ratna situacija poboljšavala, Tito je poduzeo korake za preuzimanje kontrole u Partiji i vojsci“ – prema: J. A. Irvine, Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje, 1943-1944, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1992, 26-27.

⁹⁹ D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988, 187. AVNOJ je, navodi Branko Petranović, „podvukao punu ravnopravnost naroda jugoslovenske federacije, tada Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, kao što se vidi iz simbolike predloženog grba od pet buktinja, što znači da još nema Muslimana, iako se oni pominju u dokumentaciji AVNOJ-a, to jest u proglasu AVNOJ-a narodima Jugoslavije“ – vidi: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, knj. 2, *Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941-1945*, Beograd 1988, 288-290.

nazivom „Musliman” kojim su priznati na zasjedanju ZAVNOBiH-a, uskraćen je na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu.¹⁰⁰ Bilo je izloženo kritici i shvatanje nekih Bošnjaka, poput Muhameda Sudžuke, o Bošnjacima kao „kvascu” budućeg jugoslavenstva.¹⁰¹ Muslimani (Bošnjaci) nisu tretirani kao narod, već kao potencijalni Srbi ili Hrvati.¹⁰² U političkoj praksi posebnost je Muslimana, uočio je Dušan Bilandžić, „izricana nekako poluglasno. KPJ je na određen način negirao nacionalnu posebnost Muslimana, ali to nikad nije rekao u svom dokumentu, nego su to rekli neki partijski vođe”.¹⁰³ Stavovi KPJ prema kojima su oni činili etnički individualitet su različito tumačeni.¹⁰⁴ Sadržaji niza važnih partijskih dokumenata svjedoče da njihovi tvorcima nisu osjećali potrebu da realnije sagledaju položaj ovog naroda.¹⁰⁵ Muslimani ubrzo nakon rata nestaju kao narod s političke pozornice Jugoslavije, iz statistike i političke terminologije.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998, 189. Marko Vrhnc „slikovito“, pak, piše da je Tito 1970. ispričao kako su priznali Muslimane za narodnost: „Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a odvijali su se razgovori sa predstavnicima svih jugoslovenskih naroda (osim makedonskog). Na kraju je ostala grupa koja nikuda nije spadala, a imala je svoje brigade i komandu. Tito ih je upitao šta je sa njima, a oni su mu odgovorili da su oni Muslimani, i da to žele da ostanu. Rekao im je: pa budite Muslimani i u novoj državi“ - prema: M. Vrhunc, *Šest godina sa Titom (1967-1973)*, Ljubljana 2000, 290.

¹⁰¹ B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1914-1943 - tematska zbirka dokumenata*, I, Beograd 1987, 768, nap. 11.

¹⁰² H. Čemerlić, *Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH*, 339.

¹⁰³ D. Bilandžić, *Zlatno doba Bosne i Hercegovine*, u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, 44. Edvard Kardelj je 1938. pisao kako Muslimani nisu nacija „mada se - individualno uzevši - ne osjećaju ni Srbima, ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu“ - vidi: E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1960, 104. Atif Purivatra zapaža da „u shvatanjima čelnih ljudi (otpori stvaranju republike BiH u Jajcu) nikako nije moglo da pobijedi i to da je Musliman-Musliman. Tome se pružao otpor“; opšir. A. Purivatra, „Muslimani su svoji na svome“, *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, februar 1991.

¹⁰⁴ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 57; F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991, 175; M. Filipović, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996, 83. H. Sundhaussen, Od mita regije do „države na silu“ - metamorfoze u Bosni i Hercegovini, *Prilozi*, br. 38, Sarajevo 2009, 23. Nenad Filipović o velikom i malom slovu „M“ („Muslimani“, „muslimani“) piše: „Samo pozivanje na čuveno veliko slovo veoma je klimavo, budući da su dokumenti tzv. narodne vlasti po pravilu pisani na vrlo niskom novou pismenosti. Ima u njima i malih i velikih slova i gdje treba i gdje ne treba“ - cit. prema: N. Filipović, O jednom nasilnom istezanju bošnjačkih nogu, u: *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo 1990, 176.

¹⁰⁵ Upor. E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 164; N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Tuzla 1998, 213-214. D. Petrović konstatira da je „istorijska greška avnojskog koncepta“ što „taj živalj nije priznat pod tradicionalnom imenom Bošnjaci“ - prema: D. Petrović, Avnojska Jugoslavija-kompozicija i granice, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996, 125.

¹⁰⁶ D. Đurović, Problem nacionalnog opredjeljenja bosanskohercegovačkih muslimana 1945-1954: između politike KPJ/SKJ i osjećaja pripadnosti „turskoj vjeri“, *Istorija 20. veka*, br. 2,

Način nastajanja jugoslavenske federacije određen je teškim ratnim uslovima. Nije stvorena po uobičajenoj ustavnoj proceduri po kojoj se suverene članice federacije udružuju u saveznu državu, već je, formalno gledano, stvorena „odozgo”.¹⁰⁷ Specifičnost „avnojske formule” nastanka federacije iskazana je tako i u činjenici da je 1943. prvo stvorena savezna država, a 1944. članice federacije, kada su zemaljska antifašistička vijeća na svojim drugim zasjedanjima konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela svojih federalnih jedinica. Odluke o njihovom pretvaranju u najviše organe vlasti članica federacije (saveza) imaju ustavni karakter. Tim odlukama ustanovljene su federalne države savezne Jugoslavije.¹⁰⁸

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, bile su od velikog značaja, iako ih je donio forum koji nije imao potrebni legitimitet. Formalnu perfekciju u historiji nisu imale mnoge slične odluke, ali im se legitimnost nije sporila. Legitimitet se stiče i gubi opredjeljivanjem društvene većine koji se historijski događa na različit način.¹⁰⁹ Svi delegati u Jajcu nisu bili članovi KPJ.¹¹⁰ Među 63 izabrana člana Predsjedništva AVNOJ-a bilo je 28 rukovodilaca KPJ i isto toliko predratnih prvaka raznih građanskih stranaka, kulturnih i javnih radnika, sveštenika, oficira.¹¹¹ Predsjedništvo AVNOJ-a se 30. novembra obratilo „patriotskim sinovima i kćerima Srbije i Hrvatske, Slovenije i Crne Gore i Bosne i Hercegovine, Makedonije, Vojvodine i Sandžaka” na isti način, što predstavlja

Beograd 2022, 424-427. Milovan Đilas, ministar Crne Gore u vladi DFJ, bio je 1946. protiv prijedloga da se u državni grb unese šesta baklja koja bi, u duhu avnojskih principa, izrazila nacionalnost Muslimana i njihovu ravnopravnost sa ostalih pet nacija – o tome: M. Abazović, *Kadrovski rat za BiH (1945-1991)*, Sarajevo 1999, 287. „Mi smo polazili od činjenice“, objašnjavao je Đilas docnije, „da religija ne može biti odrednica nacije i nacionalne svesti... Nas je u razumevanju činjenice da su Muslimani posebnost, ne samo religiozna, omela naša ideologija. Prvo ateizam... Nama je ateizam takođe otežao da shvatimo da religija može igrati važnu ulogu u konkretnom, muslimanskom slučaju u formiranju nacionalne svesti i posebnosti muslimana“ – prema: M. Đilas-N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Zürich-Zagreb 1994, 103.

¹⁰⁷ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918-1985*, 71.

¹⁰⁸ B. Petranović-Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, 30. Odluke AVNOJ-a u pogledu Vojvodine, Sandžaka, Kosova i Metohije, predočava Janko Pleterski, „ništa nisu unapred odlučivale“. Kakav je bio stepen razmišljanja o autonomnim oblastima, „posredno pokazuje činjenica da je Moša Pijade u svojim ustavnim osnucima u prvim mesecima 1944. g. predviđao stvaranje, pored sreskih i okružnih, takođe i oblasnih NO skupština. On je objašnjavao da će one svakako biti potrebne u Hrvatskoj, a možda i u Srbiji, ako Vojvodina i Sandžak budu došli u njen sastav“ – vidi: J. Pleterski, *Nacije-Jugoslavija-revolucija*, Beograd 1985, 412-414, 465.

¹⁰⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 532; A. Fira, Problemi legaliteta i legitimiteta u ustavnom razvoju Jugoslavije, u: *Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999*, Beograd 2002, 88.

¹¹⁰ Đilas navodi da su svi bili „na ovaj ili onaj način ‘provereni’”: partijski forumi su nastojali da uključe poznate nepartije, tzv. rodoljube, one koji ne osporavaju ni ciljeve ni metode – većina ‘rodoljuba’ su kasnije postali članovi KPJ, a neki su potajno to već tada bili – vidi: F. Švarn, AVNOJ bez naših dana, *Vreme*, br. 1195, Beograd, 28. novembar 2013.

¹¹¹ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 277.

nabranje svih ovih regiona na osnovu jednakosti.¹¹² Odlukama AVNOJ-a nisu bili utvrđeni odnosi između organa federacije i federalnih jedinica.¹¹³

Predsjedništvo AVNOJ-a je odlukom od 30. novembra 1943. imenovalo NKOJ čiji je predsjednik i povjerenik za narodnu odbranu bio maršal Josip Broz Tito. Odluke AVNOJ-a, „partizanskog parlamenta”, bile su okvirnog i načelnog karaktera, pošto nije bilo skupštine s ustavodavnim ovlaštenjima.¹¹⁴ On je „pravno suspendirao” monarhiju, ali je nije ukinuo. Kralj Petar II je nakon toga u ustavnom smislu i dalje bio monarh, ali privremeno nereguliranog statusa. Osnovana je jugoslavenska federacija, ali do kraja nisu bili izvedeni oblici pojedinih federalnih jedinica vezani za njihove granice, položaj pojedinih oblasti, strukturu članica saveza, kao unitarnih ili složenih.¹¹⁵ Državno uređenje je zadržavano u granicama provizorijuma, da se zakonskim aktima ili proklamacijama ne bi prejudicirala konačna rješenja.¹¹⁶ Na Teheranskoj konferenciji priznat je jugoslavenski NOP, ali ne i stvaranje vrhovnih organa zakonodavne i izvršne vlasti. Amerikanci su prihvatili NOP kao respektabilnu vojnu snagu, pristajući da ga pomažu, ali su se i odredili prema njegovoj ideološkoj komponenti, prepuštajući narodima Jugoslavije da se, nakon rata,

¹¹² U prvom nacrtu Zakona o imenu države i državnom grbu od 27. marta 1944, koji je kasnije mijenjan, ime države je „Demokratska Federativna Jugoslavija“, koja je stvorena „zajedničkom borbom i slobodnom voljom naroda Srbije, Vojvodine i Sandžaka, Hrvatske, Slovenačke, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine“. Ukoliko je postojao razlog da se uspostavi ZAVNO Sandžaka tokom rata, opaža Flere, „a tako je smatrano prema jasnim principima, zašto ono ne bi bilo ponovo potvrđeno u vreme mira, kao što je to bio slučaj sa svima ostalima. Formulacija Odluke ne nudi zadovoljavajući odgovor, indicirajući da je Sandžak uspostavio veće u situaciji slabe komunikacije, pošto je Tito pozvao na uspostavljanje lokalnih, oblasnih i zemaljskih veća 1943. Oni su odgovorili na ambiciozan način“ – vidi: S. Flere, *Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije*, 1139; M. Bešlin, *Unutrašnja politika kompromisa: stvaranje Jugoslavije na federativnim principima u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, https://yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01.html.

¹¹³ H. Čemerlić, *Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH*, 343. Moša Pijade, četiri mjeseca nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kritički se osvrće na slabe veze između NKOJ-a i AVNOJ-a, AVNOJ-a i zemaljskih vijeća i zemaljskih vijeća i AVNOJ-a. „Može se reći“ - kaže on - „postoje pojedine zemlje koje su članice federacije, ali federacija kao celina gotovo ne postoji, osim u jednoj principijelnoj odluci“ - prema: B. Petranović-Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, Beograd 1977, 24.

¹¹⁴ Upor. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, II, Beograd 1989, 17, nap. 3; B. Lazić (D. Stranjaković), *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946*, fototipsko izdanje iz 1946, Beograd 1992, 99-100; J. Pleterski, *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novu Jugoslaviju kao faktor narodnoosobodilačke borbe*, u: *AVNOJ i narodnoosobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, 388; V. Glišić, *Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu, Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1995, 21-22.

¹¹⁵ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 216; M. Zečević-B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd 1991, 21.

¹¹⁶ Upor. D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983, 133-135; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, II, Beograd 1983, 136; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd 1988, 284-286.

odluče za koji model političkog uređenja će se opredijeliti.¹¹⁷ Nova državna zajednica dobila je i grb, ali ne i ime. Vodstvo NOP-a nije otvaralo dijalog o tome kako federaciju mogu da napuste njene članice.¹¹⁸ Legislativna djelatnost Predsjedništva AVNOJ-a razvila se tek nakon oslobođenja Beograda u oktobru 1944. godine. Ono do tada nije radilo u punom sastavu, svi članovi nisu bili na okupu.¹¹⁹

Republički status Bosne i Hercegovine je riješen, kako iznosi Milovan Đilas, tek nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u pauzi marša: „Bilo je to na jednom zastanku u maršu, posle povlačenja iz Jajca, početkom januara 1944. Ranković je saopštio da bosansko vodstvo predlaže republiku i Tito se složio, a za njim svi ostali, kao s nečim što se samo sobom činilo prihvatljivim”.¹²⁰ Identitet Bosne i Hercegovine je u Drugom svjetskom ratu bio povezan i s vojno-političkim prelomnim zbivanjima koja su odlučivali o sudbini jugoslavenskog prostora.¹²¹ Konstituiranje ZAVNOBiH-a, rad oblasnih odbora za Bosansku krajinu i Hercegovinu, kao i formiranje Inicijativnog odbora za istočnu Bosnu, bili su pokazatelji da je sistem nove vlasti na tlu ove federalne jedinice bio zahvaćen od dna do vrha vlasti.¹²² Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom od 30. juna do 1. jula 1944. u Sanskom Mostu, donešene su odluke kojima su položene osnove državnosti Bosne i Hercegovine.¹²³

¹¹⁷ M. Mišović, „Toplo-hladna diplomatija između Jugoslavije i SAD“, feljton, *Danas*, Beograd, 19. mart 2002.

¹¹⁸ B. Pavićević, Presudne etape u novijoj povjesnici jugoslovenskih naroda, u: *Srbi o Srbima*, Sarajevo 2001, 85-88; B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 215. Pravo na samoopredjeljenje, uz pravo na otcjepljenje, konfederativni je princip – vidi: M Petrović, Savezna država (federacija) i savez država (konfederacija) u opštoj teoriji države i prava i pozitivnom pravu (II deo), *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, br. 74, Niš 2016, 11.

¹¹⁹ V. Velebit, *Sećanja*, 142; B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, II, 13, nap. 3.

¹²⁰ M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

¹²¹ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, Sarajevo 1997, 39. Tito je prilikom posjete Bosni i Hercegovini u novembru 1979. kazao: „U toku rata ovdje se vodila ne samo oslobodilačka borba za Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu republiku. I kod nekih rukovodećih drugova nije bilo jasnog stava o tom pogledu. Ja se tu nikad nisam dvoumio. Govorio sam da Bosna i Hercegovina ne može pripadati ni ovom ni onom, već narodima koji je od davnina nastanjuju. Uostalom, to njima nije niko poklonio, već su to sami izborili u narodnooslobodilačkoj borbi u kojoj su masovno učestvovali. Bilo je to jedino moguće i srećno rješenje, ne samo za narode Bosne i Hercegovine, već i za našu zajednicu u cjelini. U prošlosti je Bosna i Hercegovina uvijek bila kamen spoticanja. Sa našom narodnooslobodilačkom borbom ona se toga otarasila“ – cit. prema: N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 171-172.

¹²² R. Hurem, Vojni i politički uspon Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1943. godine, *Istorijski zbornik*, br. 5, Banjaluka 1984, 166.

¹²³ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 202; V. Đuretić, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Sarajevo-Beograd 1981, 207, nap. 371; M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 343; opšir. D. Borovčanin, O izgradnji

Avnojske odluke u Jajcu o jugoslavenskoj federaciji dočekane su „na nož od svih nacionalističkih snaga”.¹²⁴ Jugoslavija je revitalizirana na ideji složene države. Oblikovana je u duhu „partizanskog jugoslavenstva”.¹²⁵ „Osnovnim nacijama” (u terminologiji građanske klase) došao je kraj s novom federacijom.¹²⁶ Titova vlast je, prema nizu ocjena, bila za mnoge najbolji mogući ishod jugoslavenske ratne drame, iako postoje i drugačija stanovišta.¹²⁷ Priznanje Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice, smatra Stevan Pavlović, imalo je za cilj da se spriječi „nemoguća podela ovog mješovitog regiona u kojem nijedna etnička grupa nema apsolutnu većinu, da se muslimanima da teritorijalna baza i da Bosna i Hercegovina bude minijturni model jugoslavenske integracije”.¹²⁸ Postojali su i ambiciozni planovi o proširenju jugoslavenske države. Bugarska i Albanija su, prema nekim zamislima jugoslavenskog vodstva, trebale biti sedma i osma republika unutar jugoslavenske, odnosno balkanske federacije. Za „komuniste-romantičare” granice nisu bile previše važne.¹²⁹ Pokušaji stvaranja balkanske federacije nisu realizirani zbog sukoba interesa velikih sila, kao i suprostavljenih interesa balkanskih država. Ideja ove federacije

bosanskohercegovačke državnosti poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Prilozi*, br. 13, Sarajevo 1977, 257-300; *Odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i njihov značaj za razvoj državnosti Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, Sarajevo 2020.

¹²⁴ B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslavenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, 209; B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 235; Isti, *Staro i novo u istorijskoj osnovi savremenosti, Istorijski zapisi*, br. 4, Podgorica 1997, 84; D. Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, Beograd 1978, 289-296; V. Đuretić, *Saveznici i jugoslavenska ratna drama*, II, Beograd 1985, 55; Isti, *Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang titovske politike*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 441; M. Protić, *Uspom i pad srpske ideje*, Beograd 1994, 286-292. Osnovna obilježja komunističkog poimanja federalizma je krajem 1944. objasnio Moša Pijade, potpredsjednik AVNOJ-a. U njegovom spisu *Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj* stoji, da, iako još nije vrijeme za utvrđivanje unutrašnjih granica, one će biti tako povučene da „federalna Hrvatska ne može obuhvatiti sve Hrvate, kao što ni federalna Srbija ne može obuhvatiti sve Srbe, pa ma kakve bile njihove granice. Jedan znatan deo srpskog naroda mora ostati izvan njenih granica (...) nije moguće naći rešenje, da svi Srbi budu u svojoj federalnoj jedinici, a svi Hrvati u svojoj“. Nacionalni problem se može shvatiti ako se ima u vidu jedinstvo države, samo ona „obuhvata u svojim granicama celinu srpske, kao i celinu hrvatske nacije“ – prema: M. Bešlin, *Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963-1974)*, u: *Tito - viđenja i tumačenja*, 60.

¹²⁵ Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika: pogled sa kraja veka, Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1997, 29; S. Pavlović, *Jugoslavija 1918-1991, Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1996, 15-16.

¹²⁶ S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zbornica dokumenata 1941-1945*, 12.

¹²⁷ Upor. M. Rouz, *Silovanje Srbije*, Beograd 1994, 336; V. Đuretić, *Titovska anstisrpska upotreba „proleterskog internacionalizma“*, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 1995, 160-162.

¹²⁸ S. Pavlović, *Srbija: istorija iza imena*, Beograd 2004, 186.

¹²⁹ Đuro Pucar i Blažo Jovanović, nakon rata, dijelove granice između Bosne i Hercegovine i Crne Gore utvrđivali su, prema nekim navodima, putem telefonskih razgovora. Bilo je i prijedloga da Hrvatska ustupi Dubrovnik Bosni i Hercegovini, a da dobije Cazinsku krajinu - prema: M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, 163.

šetila je ideji Jugoslaviji kao države. Jugoslavenski komunisti ni u jednom svom dokumentu od 1943. državu nisu proglasili zajednicom „Južnih Slovena”, već „naroda Jugoslavije”, uključujući uvijek i nacionalne manjine u svoje projekte.¹³⁰

Bilo je očito dilema kod onih koji su kreirali politiku izgradnje Jugoslavije na federativnoj osnovi.¹³¹ AVNOJ je na zasjedanju u Jajcu ustvrdio da se federacija s njegovim odlukama nije dovršila, već da se ona „izgrađivala i da se izgrađuje”.¹³² Ivan Milutinović je na Trećem zasjedanju ZAVNO Crne Gore i Boke u Kolašinu u julu 1944. istakao: „Današnjim odlukama vi, drugovi, stvarate slobodnu Crnu Goru u sastavu federativne Jugoslavije. Da li nas ta odluka obavezuje da se za nju zauvijek držimo? Ne, ona je samo potpuno ostvarenje naših prava koja su nam zagarantovana i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ostvarenja koje u sebi uključuju kako obezbjeđenje nesmetanog razvitka Crne Gore kao posebne federalne jedinice, i potpunu demokratsku garanciju, da se naš narod sutra, ako to želi, može slobodno i dobrovoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom jedinicom”.¹³³ Zbog nezadovoljstva u nekim krugovima u Srbiji zbog uspostave federalne države, Blagoje Nešković je, ispred Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, reagirao u novembru 1944. na Velikoj antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj skupštini Srbije: „Zar zato što ima Srba u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj i šaroliko izmešanih sa Hrvatima i muslimanima, treba sve Hrvate i muslimane posrbiti? Da li je to stvar Srba iz Srbije da nameću Srbima u Bosni Hercegovini

¹³⁰ Упор. Б. Јелавић, *Историја на Балканот*, т. 2, *Дваесетти век*, Скопје 1999, 373; М. Зорић, *Balkanska federacija-istorija jedne ideje*, *Vojno delo*, br. 7, Beograd 2018, 518, 526; B. Petranović, *Između površnosti i nerazumevanja*, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1994, 228; Isti, *Staro i novo u istorijskoj osnovi savremenosti*, 83; B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, 200; O. Milosavljević, „Fatalističko tumačenje razaranja Jugoslavije“, *Republika*, br. 316-317, Beograd, 1-30. septembar 2003.

¹³¹ „Uz zemlje - članice federacije, u proglasu Drugog zasjedanja AVNOJ-a“, konstatira Stipe Šušar, „spominju se još i Vojvodina i Sandžak, a da se ne navodi da su to autonomne jedinice... Kosovo i Metohija u službenim se dokumentima pak nigdje ne spominju. No, zanimljivo je da su i odgovarajuća tijela Vojvodine, Sandžaka i Kosova i Metohije naknadno deklarirala svoju suglasnost s odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Sve to pokazuje, da se već na Drugom zasjedanju AVNOJ-a pomišljalo i na autonomije nekih područja, ali da se stvar autonomija nije jasnije sagledavala“. Tek se Treće zasjedanje AVNOJ-a u Beogradu 7. avgusta 1945. izjasnilo o „rješavanju položaja Sandžaka i Kosova i Metohije“ – prema: S. Šušar, *Historia tragicomica*, Zagreb 2013, 374-375. Dodjeljivanje Sandžaku statusa „zemlje“ bi praktično, iznosi Sergej Flere, „značilo pravljenje drugog velikog izuzetka, pored Bosne i Hercegovine, s obzirom na poštovanje nacionalnog principa“ – prema: S. Flere, *Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije*, 1136. Momčilo Pavlović navodi da neki autori misle da „ideja o autonomiji ili posebnom federalnom statusu Sandžaka“ nije operacionalizirana jer je takav status dobila Bosna i Hercegovina – prema: M. Pavlović, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1997, 96-97.

¹³² F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma*, Zagreb 1952, 136.

¹³³ Okrugli sto: Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost, *Marksistička misao*, br. 1, Beograd 1988, diskusija Z. Lakića, 69-70.

i Hrvatskoj razjedinjenje sa Hrvatima i muslimanima, kad je njihova zajednica životno povezana kao što su povezane i njihove kuće na istom zemljištu, kada su oni sami, u toku ove trogodišnje borbe, iskovali bratstvo i jedinstvo”.¹³⁴ Aleksandar Ranković je na istom skupu upozorio da bi svako drugo rješenje statusa BiH, osim federalnog, bilo nepravilno.¹³⁵ KPJ je „v revolucionarnem zanosu menila, da je z oblikovanjem federacije potešila nacionalne težnje jugoslovanskih narodov”.¹³⁶ „Bratstvo i jedinstvo” bilo je, konstatira Drago Roksandić, nerazlučivo od rezolutnog „Smrt fašizmu – sloboda narodu!”.

Na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a od 24. februara 1945. Mile Peruničić, sekretar ovog predsjedništva, u izlaganju o broju vijećnika AVNOJ-a po republikama, istakao je da je Bosna i Hercegovina definirana u granicama određenim 1878. Berlinskim kongresom.¹³⁷ Edvard Kardelj, potpredsjednik savezne vlade i ministar za Konstituantu, kao gost, učestvovao je 26. aprila na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i tada, u svom govoru, istakao: „U Bosni i Hercegovini imala je u prvom redu osnovna parola narodno-oslobodilačkog pokreta, parolu o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, da izdrži svoju vatrenu

¹³⁴ *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, Beograd 1945, 84. Na tom skupu, Rodoljub Čolaković, sekretar Predsjedništva AVNOJ-a, govori: „Mogu da vam rekнем, braćo iz Srbije, u ime bosanskih i hercegovačkih Srba ovo: uvek smo mi u Srbiju gledali kao u kolvku naše nacije, u uslovima nacionalnog porobljeništa; uvek je Srbija bila naša nada i vera. To je ona ostala i onda, kada su izrodi Srbije, svojom sebičnom politikom ponižavali ime Srbije i srpstva. I danas, mi, s one strane Drine, koja nije i neće biti nikada nikakva granica, nego samo međa plemenita, želimo samo ovo: da ona zastava slobode i bratstva, koju su najbolja deca Srbije, iz junačke Prve i Druge srpske divizije, dve i po godine, nosila kroz Bosnu i Hercegovinu i u slavnim oktobarskim danima donela je u naš Beograd, da ta slavna zastava nikada ne bude skinuta s bedema ovog ponosnog grada“ (str. 43). Srbi u Bosni i Hercegovini su se, piše Nenad Kecmanović, „legitimno osjećali tvorcima „druge“ Jugoslavije. Za nju su se najviše borili i najviše stradali“. Oni su bili i „najbrojniji, dominirali su u kompartiji, vojsci, policiji, diplomatiji, a zavičajnu republiku doživljavali kao proširenu Srbiju“ – prema: N. Kecmanović, „Jugoslavija u malom“- od kompromisne republike do „nemoguće države“, *Nacionalni interes*, br. 1, Beograd 2019, 140.

¹³⁵ *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, 107-108. Moša Pijade je 1946. prilikom rasprave o nacrtu Ustava federalne Srbije, između ostalog, istakao: „Gde je bilo najteže, u Bosni, našli smo rešenje po želji celog stanovništva, da stvorimo Narodnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, koja sadrži samo delove srpskog i hrvatskog naroda, ali koji su izmešani, tako da je teško povući granice i podeliti ih... Nije to tako samo da smo se omeđili da bismo imali negde svoju teritoriju. Mi smo se omeđili pravilno i onako kako danas drukčije ne bi bilo moguće zamisliti“ - prema: *Zasedanje Ustavotvorne skupštine i Ustavotvornog odbora Narodne skupštine NR Srbije*, stenografske beleške, knj. 3, Beograd 1947, 329.

¹³⁶ M. Režek, Jugoslovanski federalizam in medrepubliške meje v prvih letih po drugi svetovni vojni, *Acta Histriae*, št. 3, Kopar 2015, 436. Vlast je insistirala na prevladavanju prošlosti i „okretanju prema budućnosti“. Nova politika vođena je pod sloganom koji je sam Tito izrekao u svom prvom govoru u oslobođenom Zagrebu, 21. maja 1945: „Dosta sa svim što je bilo“. Jugoslavija je za nju bila moguća samo kao „Nova“ Jugoslavija – prema: D. Jović, Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji, u: *Titovo doba - Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, Zagreb 2008, 108.

¹³⁷ Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945. godine).

probu. I izdržala ju je. I pobijedila. Svi narodi Jugoslavije biće narodu Bosne i Hercegovine za tu pobjedu vječito zahvalni. Tu svoju ulogu mora Bosna i Hercegovina zadržati i u budućnosti”.¹³⁸ Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH je konstituiran u Narodnu skupštinu BiH. Narodna vlada Bosne i Hercegovine je formirana 28. aprila 1945. godine.¹³⁹ Odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, zasnovane još na deklaraciji Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, utvrdile su Bosnu i Hercegovinu zemljom i srpskom i muslimanskom i hrvatskom, ali ne i bosanskom. U toj „površnosti” krio se njen dalekosežni nedostatak.¹⁴⁰

U martu 1945. obrazovana je jugoslavenska vlada od predstavnika AVNOJ-a i kraljevske izbjegličke vlade, što je bilo na liniji sporazuma velike trojice u Jalti. Najistaknutiji predstavnici iz emigracije koji su ušli u tu vladu, uz blagoslov Britanaca, bili su Milan Grol, vođa srpske Demokratske stranke i Ivan Šubašić, predstavnik Hrvatske seljačke stranke. Grol je, zbog neslaganja s politikom vlade, podnio ostavku u avgustu iste godine. On i demokrati su bili spremni da priznaju za federalne jedinice Hrvatsku i Sloveniju, ali ne, bar u istoj mjeri, Makedoniju i Crnu Goru, „prostor koji su u svom predratnom programu videli kao nesporni deo jedne velike srpske jedinice”. Imali su rezerve i prema stvaranju pokrajina i federalne Bosne i Hercegovine.¹⁴¹ Plenum AVNOJ-a je u avgustu donio rezoluciju na osnovu koje je nastavio s radom kao Privremena narodna skupština Demokratske Federativne Jugoslavije. Deklaracijom Ustavotvorne skupštine od 29. novembra 1945. država je dobila ime Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ).¹⁴² Jugoslavenska država („federacija ravnoteže”) nastala je prema modelu sovjetskog ustava iz 1936. godine.

¹³⁸ ZAVNOBiH. *Dokumenti 1945*, knj. 2, 397. Na zasjedanju ZAVNOBiH-a je kazano da se Bosna i Hercegovina „ne može dijeliti između Srbije i Hrvatske, ne samo zato što na istom teritoriju zajedno žive i Srbi i Hrvati već takođe i zato što u njoj žive i Muslimani, koji se još nisu nacionalno opredijelili“ – vidi: F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, 178.

¹³⁹ D. Bećirović, *Zasjedanje ZAVNOBiH-a i prvi Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Historijska traganja*, br. 12, Sarajevo 2013, 85-86.

¹⁴⁰ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, 39. R. Čolaković 1963. piše da je federalna Bosna i Hercegovina bila pravi odgovor srpskim, hrvatskim i muslimanskim reakcionarima i šovinistima: „Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego je i srpska, i hrvatska, i muslimanska, a povrh toga i jugoslavenska“ - cit. prema: R. Čolaković, *Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, 118.

¹⁴¹ Upor. M. Đilas, *Vlast i pobuna*, 74-75; B. Petranović, *Odluke drugog zasjedanja AVNOJ-a i Viški sporazum, Istorijski glasnik*, br. 2, Beograd 1973, 16; D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945-1973*, Beograd 1973, 25; M. Pavlović, *Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata*, 90-91; M. Bojić, *Godine iznevjerenih principa 1945-1963, Socijaldemokrat*, br. 4, Sarajevo 2000, 190; M. Radojević, *O federalizaciji Jugoslavije 1945. godine, Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 8, Zagreb 2004, 208-213.

¹⁴² Jugoslavenske republike koje je na okupu držala monolitna KPJ su, ustvrđuje Momčilo Pavlović, „ipak smatrane državama“, o čemu svjedoči Kardeljevo razmišljanje krajem 1945. o nazivu savezne države (Savez jugoslovenskih narodnih republika, Savez narodnih republika Jugoslavije; Ujedinjene narodne republike Jugoslavije) – prema: M. Pavlović, *Srbi na kraju Drugog svetskog rata, Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1993, 156.

Formirana je kao „kontrateža ekscsesima mikro i makro nacionalizama”.¹⁴³ Kao antiustavni akt označeno je svako širenje nacionalne i vjerske mržnje. Tito je sintagmu „bratstvo i jedinstvo” koristio do kraja svog života.

Uspostavljena na federativnim principima, Jugoslavija je život započela kao centralizirana država.¹⁴⁴ Njeno federativno funkcioniranje je bilo ideološki ograničeno, uvjetovano vlašću KPJ, organizirane na principu „demokratskog centralizma”.¹⁴⁵ Politbirou CK KPJ su bile podređene sve republičke i pokrajinske partijske organizacije. Sastavljen od desetak ljudi, pojedinačno odgovornih za određeno područje društvenog života, Politburo je arbitar u svim slučajevima „kada su se interesi i kompetencije teritorijalnih partijskih rukovodstava sukobljavali”.¹⁴⁶ KPJ je zahtjeve za stranačkim pluralizmom tumačila kao zahtjeve „poraženih snaga” za obnovom kapitalizma.¹⁴⁷ Tito u maju 1945. govori da komunisti moraju biti faktor koji će ujedinjavati sve u cjelinu: „Voljeti svoju federalnu jedinicu - znači voljeti monolitnu Jugoslaviju”.¹⁴⁸

¹⁴³ B. Petranović, *Jugoslavija između federalizma i konfederalizma o ideji narodnog jedinstva, Tokovi*, br. 1, Beograd 1990, 203; D. Bogetić, *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989, Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1999, 41-43; M. Pavlović, *Ceo život Jugoslavije u dva državna oblika, Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 146, Novi Sad 2014, 23-25; T. Kuljić, *Titova nacionalna politika, Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1997, 149.

¹⁴⁴ C. Binns, *Federalizam, nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji*, 47. KPJ je tokom rata zadržala konspirativni karakter u oblasti političkog statusa članstva i u unutarpartijskom životu, kao i u vojnoj sili NOP-a. Elementi konspiracije ne nestaju ni nakon rata (rad unutar Narodnog fronta), iako je ona „ekstra-ustavni činilac“, s golemom koncentracijom vlasti – vidi: B. Petranović, *KPJ kao konstituens političkog sistema stvorenog u toku NOB-e*, 323.

¹⁴⁵ „Prvo dosledno federalno uređenje“ Jugoslavija je dobila u trenutku u kome je bila „najunitarističkija“ u svojoj historiji. To je bio unitarizam partije – prema: Z. Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Beograd 2010, 30.

¹⁴⁶ B. Petranović, *Jugoslavija između federalizma i konfederalizma o ideji narodnog jedinstva*, 202; *Isti, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 530; B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 184; I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb 2008, 417.

¹⁴⁷ V. Koštunica-K. Čavoški, *Opozicione političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije (1944-1949)*, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1983, 95. U osnovi, osim formalne službene ideologije, u Jugoslaviji je i dalje funkcionisala svijest „sastavljena od elemenata službene ideologije i egalitarnih, protivpreduzetničkih i autoritarnih elemenata tradicionalne svesti“ – prema: S. Flere, *Da li je Titova država bila totalitarna?*, *Političke perspektive*, br. 2, Zagreb-Beograd 2012, 15. „Institucionalizovano nepoverenje“ bilo je osnovno svojstvo ove države - skupa „nacionalnih i republičkih osmatračnica“ – prema: V. Pešić, *Rat za nacionalne države*, u: *Srpska strana rata*, I, Beograd 2002, 42.

¹⁴⁸ Tito je u govoru u Zagrebu, 21. maja 1945., naznačio da se međurepubličke granice čine tek „bljedinim crtama na mramornom stupu“, da „to nisu granice razdvajanja, nego granice spajanja...To znači natjecati se u dobru, pomoći braći, jer sada su braća razgraničena ali su ipak pod jednim krovom. To je zajednička kuća, jedna cjelina, ali unutra ima svaki da gospodari na svome“. U julu on govori u Beloj Crkvi: „Mi u Jugoslaviji ne stvaramo granice koje bi razdvajale i značile stvaranje novih država, nego vršimo podjelu samo zato da bi se riješilo nacionalno pitanje, koje nije bilo riješeno u staroj Jugoslaviji, i da bi narodi mogli potpuno da se razvijaju i kulturno i politički izjednače. I to tako, da nitko na drugog ne vrši pritisak, a da u isto vrijeme njegov razvitek

Zalaganje za „monolitnu Jugoslaviju” nije značilo zagovaranje jugoslavenske nacije.¹⁴⁹

Granice između republika nisu određivane „voljom odgovarajućih demokratskih tela, već voljom Politbiroa KPJ” („politbirovska federacija”). Sporna pitanja rješavana su u zatvorenom krugu Politbiroa, na sjednicama Predsjedništva AVNOJ-a, bez publiciteta, „putem ad hoc partijsko-državnih komisija”. Teritorijalni okviri federalnih jedinica utvrđivani su po nejednobražnim mjerilima i nejednakim hronološkim momentima.¹⁵⁰ Odluke o njihovim granicama donijete su „lako”, navodi M. Đilas (1992), iako je bilo polemika.¹⁵¹ Te granice su bile, prema Đilasu, „plod dugotrajnog iskustva” KPJ, njenog predratnog i ratnog organiziranja i djelovanja.¹⁵² Prema Ustavu FNRJ iz 1946, razgraničenje između republika bilo je u nadležnosti Savezne skupštine. Ona, međutim, o ovom pitanju nije odlučivala. Takav pristup bio je na liniji ideološkog stava da međurepubličke granice predstavljaju „manje-više” neformalne linije, da je „Jugoslavija federalna, jedinstvena i zajednička

i njegov progres ima pozitivan utjecaj na ostale narode, na narode ostalih federalnih jedinica, a svi mi zajedno smo Jugoslaveni“ – vidi: *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945)*, 210; B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969, 39; S. Šušar, *Socijalizam i nacije*, II, Zagreb 1988, 258-259; Lj. Dimić, Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992, 232; Isti, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika: pogled sa kraja veka*, 30.

¹⁴⁹ Za Kardelja jugoslavenstvo nije „nacionalni pojam”, već društveno-politička kategorija – vidi: O. Milosavljević, Titov Jugosloven – nacionalni ili državni identitet?, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 7, Zagreb 2003, 179-184.

¹⁵⁰ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 530.

¹⁵¹ S. Flere, Raspad jugoslovenske političke elite, 1962-1972, *Sociologija*, br. 3, Beograd 2021, 504; M. Kevo, Određivanje hrvatsko-srbijanske granice u svjetlu sukoba hrvatskog i vojvođanskog partijskog vodstva tijekom Drugog svjetskog rata, *Scrinia Slavonica*, br. 1, Slavonski Brod 2016, 321.

¹⁵² *Đilas: Iako sam bio njen pristalica do kraja, mislim da Jugoslavija ne bi trebala da se obnovi (1993)*, <http://www.yugopapir.com/2016/04/milovan-ilas-u-jugoslaviji-se-u-stvari.html>. Milovan Đilas je govorio o tim granicama: „Pre svega, kod nas su međurepubličke granice imale veoma malu, skoro nikakvu ulogu. Više smo ih uzimali kao jednu administrativnu formu, da bi se zadovoljile, takoreći, nacionalne predrasude, ili nekakva nasleđena nacionalna shvatanja dokle ide granica“ – vidi: M. Đorgović, *Đilas, vernik i jeretik*, Beograd 1989, 115; *Politika*, Beograd 6. septembar 1992; E. B. Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd 2001, 160, nap. 8.

država”.¹⁵³ U ustavima donijetim 1946.-1947. svaka republika je utvrdila svoj teritoriju i granice.¹⁵⁴

Jugoslavija je 1945-1963. bila centralistički uređena, nadređena federalnim jedinicama, s relativno malim obimom njihovih prava.¹⁵⁵ Razdoblje nakon 1945. donijelo je neku vrstu ograničene bosansko-hercegovačke državnosti u formi „narodne”, odnosno „socijalističke republike”, a nakon 1966. i priznanje muslimanske nacije.¹⁵⁶ Prvih 10-15 poratnih godina Bosna i Hercegovina je više težila da je „vode” federalni organi nego da se osamostali. Njeni su predstavnici „za federalnim stolom pokorno slušali i strogo provodili naredbe saveznoga državno-partijskog središta, držeći Bosnu i Hercegovinu u položaju administrativnog područja pod izravnom vlašću federacije”. Aleksandar Ranković, stup i oslonac državnog centralizma Jugoslavije, pao je 1966. s vlasti. Federacija je počela federirati. Pokrenut je proces demokratizacije. A u tome je kontekstu počelo i „zlatno doba” Bosne i Hercegovine.¹⁵⁷ Avdo Humo, jedan od najviših bosanskohercegovačkih poratnih rukovodilaca, prema dnevničkim bilješkama Rankovića, iznosio je 60-ih godina da je Ranković nastojao da onemogući formiranje republike Bosne i Hercegovine, da je tvrdio kako je „republika Bosna i Hercegovina samo ratna tvorevina”. Ranković je, odbijajući navodne Humine tvrdnje, napisao u dnevniku da je status Bosne i Hercegovine kao šeste republike bio riješen čak još prije zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu: „Dakle, njemu ispred nosa. Bio je prisutan i on, i on dobro zna da nije bilo čak ni diskusije

¹⁵³ „Službeni list FNRJ“, br. 10/1945; D. Dimitrijević, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije*, 170. Granice je prvi put sistematski naznačio Mile Peruničić, sekretar Predsjedništva AVNOJ-a, 24. februara 1945. u govoru na Predsjedništvu AVNOJ-a. Ali, one su bile neprecizno zacrtane s nizom područja čija je pripadnost bila nejasna jer ih Peruničić u izlaganju nije precizirao, a zato su i mijenjane na više mjesta sve do 1956. godine – opšir. P. Bagarić, *Hrvatske granice nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1956*, *Hrvatska revija*, br. 3, Zagreb 2017, 17-28. Bogdan Lekić smatra da su „granice federalnih jedinica (republika) na nelegalan način utvrđene u uskom krugu najvećih partijskih i državnih rukovodilaca uz presudan uticaj Josipa Broza, koji, kada se radilo o rešavanju važnijih partijskih i državnih pitanja nikada to nije prepuštao drugima ili mimo svoje kontrole i uticaja“ – vidi: B. Lekić, *Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svjetskog rata*, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992, 146.

¹⁵⁴ Upor. B. Lekić, *Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svjetskog rata*, 146; M. Zečević, *Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja*, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992, 178-179; M. Šuković, *Ratovi protiv razuma*, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2002, 182. Tokom postojanja socijalističke Jugoslavije, navodi Dragoljub Petrović, „ni jedna granica nije stavljena pod pitanje, niti ih je iko nazvao „administrativnim“; opšir. D. Petrović, *Avnojska Jugoslavija-kompozicija i granice, u: Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, 124.

¹⁵⁵ I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 417.

¹⁵⁶ I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci*, *Behar*, br. 32-33, Zagreb 1997, 15; E. Ratkušić, *Smisao Ćišićeve „šeste baklje“*, *Beharistan*, br. 5-6, Sarajevo 2002, 192-196.

¹⁵⁷ D. Bilandžić, *Zlatno doba Bosne i Hercegovine*, 42-43.

po tom pitanju”.¹⁵⁸ Ovakvi istupi su odudarali od saznanja i navoda u jugoslavenskoj historiografiji i publicistici.¹⁵⁹

Postoji obaveza kritičkog pretresa prošlosti, racionalnog poimanja historijskog iskustva. Ono je „opomena i korektiv, nauk za mudre”. Historijska nauka poštuje svoj „faktografski kontinuitet”, ali nova provjerena saznanja i izvori mijenjaju nekadašnje ocjene.¹⁶⁰ Jugoslavija se, pokazuje njena složena historija (1918-1991), i pored izmjene više oblika društvenog i državnog uređenja („stara” i „nova”; „monarhistička” i „socijalistička”), traženja „formule održivosti”, s prigušenim nacionalizmom, nije uspjela okušati kao demokratska država i zajednica naroda.¹⁶¹ Cjelovitiji historijski reljef, zapaža Branko Petranović, ipak, „ostaje daleko utisnutiji u svesti posle dobrog odstojanja”.

¹⁵⁸ „Dnevnik Aleksandra Rankovića“, feljton, *Večernje novosti*, Beograd, 23. juli 2001. Olga Humo, supruga Avde Hume (1914-1983), reagirala je na Rankovićevo pisanje o Avdi, tekstom koji je 30. jula 2001. objavljen u *Večernjim novostima* tvrdeći da Ranković nije iznio istinu da je pitanje statusa Bosne i Hercegovine bilo riješeno Avdi „pred nosom“. Navodeći da je u pripremama Drugog zasjedanja AVNOJ-a kucala materijale i bila upoznata s događajima vezanim za ovaj skup, ona piše: „Avdo je sa Rodoljubom Čolakovićem došao iz istočne Bosne na zasjedanje AVNOJ-a. Prvi razgovor u vezi sa zasjedanjem njih dvojica su imala sa Mošom Pijade koji je pripremao predloge i materijale. U vezi sa statusom Bosne postojala su dva predloga. Prvo je bio da se Bosna i Hercegovina podeli između Srbije i Hrvatske, s tim što je Đilas tražio da istočna Hercegovina pripadne Crnoj Gori. Drugi predlog, koji je branio Moša Pijade, bio je da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne oblasti. U vezi sa ovim predlogom ostalo je otvoreno pitanje kome bi ova autonomna oblast pripala, Srbiji ili Hrvatskoj. Srbi su hteli da ona pripadne njima, a Hrvati, opet, branili su stav da treba da pripadne njima, s obzirom na okolnost da se za Srbiju već predviđaju dve autonomne oblasti. Drugi razgovor su Avdo i Ročko imali sa Kardeljom koji ih je uputio na razgovor sa Starim (Titom). Razgovor sa Titom trajao je četiri sata. Avdo je opširno govorio o etničkim i istorijskim razlozima u prilog Bosne i Hercegovine kao republike. Ročko ga je podržavao. Tito je prihvatio predlog, ostali su se složili i o njemu se više nije razgovaralo”; također vidi: Lj. Stavrić, „Sve je to bilo naivno i dirljivo“, *Republika*, br. 542-543, Beograd, 1-28. februar 213.

¹⁵⁹ Dobrica Ćosić je u knjizi *Piščevi zapisi* objavio neke Rankovićeve iskaze. Za Rankovića je AVNOJ „principijelno gledano, u tadašnjim uslovima, pravilno rešio pitanje državne strukture Jugoslavije“. Predratno osnivanje komunističkih partija Hrvatske i Slovenije on nije tretirao kao antijugoslavenski čin, već da lakše mogu djelovati „nacionalni komunisti“. PK KPJ za Srbiju i centralni komiteti KPJ za Hrvatsku i Sloveniju, po njegovom sudu, nisu se razlikovali u kompetencijama – vidi: D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*, Beograd 2001, 236-245.

¹⁶⁰ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 332; K. Nikolić, *Nova istorija – izazovi i ograničenja, Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd 1994, 311.

¹⁶¹ D. Sekulić, *Stvaranje i raspad višenacionalne države: slučaj Jugoslavije, Status*, br. 2, Mostar 2004, 53-55. Od polovine 60-ih godina počele su se pojavljivati teritorijalne aspiracije prema Bosni i Hercegovini. U nekim knjigama i listovima navodeno je da je Bosna i Hercegovina „zapadna Srbija“, odnosno „istočna Hrvatska“. Licitirano je o tome koji njeni dijelovi trebaju pripasti „velikoj“ Srbiji, a koji „velikoj“ Hrvatskoj. Proturane su i teze o nepriznavanju državnosti Bosne i Hercegovine, o neopravdanosti njenog postojanja – vidi: B. Mikulić, *Kobne godine*, Sarajevo 2016, 67-69; S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012, 336; L. Biro, *Partijske direktive i interpretiranje prošlosti: pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj historiografiji*, u: *Mađari i Srbi sa dve strane promjenjive granice 1941-1948*, Budapest 2016, 52-54.

Zaključak

Svi koji posežu za krupnim historijskim temama trebalo bi da znaju da je to „naučno prokletstvo – baviti se poslom čija priroda ne poznaje granice i definitivni kraj”. Dva fenomena historije južnoslavenskog prostora druge polovine XX stoljeća – jugoslavenska država i socijalizam, pripadaju prošlosti. Diskurs s prošlošću pokazuje da je i nakon smjene epoha i okončanja „kratkog” XX vijeka, savremenost ostala višestrano povezana s prohujalim. Svaka historija je, navode historičari, „dijalog prošlosti sa sadašnjošću”. Njihov zadatak je da prošle fenomene tumače, imajući u vidu savremena pitanja, da ih interpretiraju, svrstavaju i da s kritičke distance u njih unose smisao. U brojnim događajima ima „puno nejasnog u uzrocima i nesagledanog u posledicama”. Nužno ih je promatrati unutar prostranog konteksta, iz dublje perspektive - ugla procesa dugog trajanja, uz konfrontiranja lokalnih podataka s onima iz regionalne historije. Veliki su problemi historijskih tumačenja. Višestruka sagledavanja doprinose upotpunjavanju slika o društvima, državama, politici, ratovima i njihovim relacijama. U historijskim i prelomnim događanjima društva su podijeljena, postoji ponuda više rješenja. Istraživanje kontroverznih dionica Drugog svjetskog rata i oblikovanja „druge” Jugoslavije ukazuje na velike varijacije politike i društava, načine prosuđivanja, razne vizije. Branko Petranović je metaforično kazivao da „jedna revolucija treba da doživi poraz” da bi se ona sveobuhvatnije sagledavala, upozoravajući da je „Druga Jugoslavija” za historiografiju „nepoznata zemlja”. Brojna pitanja mogu da se pokreću „samo iz daleke perspektive, sa stanovišta naknadno stečenog iskustva i posledica koje su nastupile”. Monistička priroda komunističke doktrine učinila je nakon 1945. jugoslavenski federalizam, u znatnoj mjeri, fiktivnim. Kakva će biti „srpska”, „hrvatska”, „slovenačka”, „makedonska”, „crnogorska” i „bosansko-hercegovačka” politika određivao je, u prve dvije decenije nakon rata – vremenu „centralističkog federalizma”, državno-partijski vrh Jugoslavije, a ne politička vodstva tih republika. U „samom komunizmu” postojala je „genetička greška” koja je onemogućila istinski federalizam i od strategije pretvorila ga u taktiku. Bile su „ukroćene nacionalističke strasti” koje su kulminirale u ratu, ali nije omogućeno slobodno izražavanje objektivno različitih interesa. Teme koje su se odnosile na nacionalne zahtjeve, odnosno cijela historija nacionalnih sporova, postale su tabu. Gradnja mehanizama za usklađivanje različitih interesa bila je inkompatibilna sa sistemom političke arbitraže, koja se nalazila u rukama centra jedne partije, odnosno njenog harizmatičkog vođe. U tome je doista sadržana, uočava Latinka Perović, glavna protivrječnost jugoslavenskog federalizma. Stalna potraga za novim formama ravnopravnosti i „ravnoteže snaga”, za ustavnim rješenjima koja bi činila stabilnom ovu složenu zajednicu različitih naroda i kultura bila je sastavni dio jugoslavenske unutrašnje politike. Ova država je „sadržala sve karakteristične konfiguracije nacionalnog pitanja”. Rješavanje tog pitanja u njoj uvijek je bilo i „pitanje društva”. Svi ideološki postulati - federalizam, decentralizacija, samoupravljanje bili su, primjećuje

Olivera Milosavljević, „u velikoj meri motivisani i nacionalnim pitanjem, realnošću egzistencije jugoslovenskih nacija i željom da se spreče nacionalne tenzije i „reši” nacionalno pitanje, a očuva zajednička država”. Jugoslavija se tek Ustavom iz 1974. i uspostavom republičkih simetrija vraćala duhu AVNOJ-a iz 1943. godine. Vrata za preispitivanja kompleksnih tema nikad se ne zatvaraju. Kritičko sučeljavanje s iskustvima „kulturnog i političkog pamćenja, s njegovim problemima i aporijama”, učestvuje i „u razumijevanju vremena i društava u kojima živimo”.

Summary

Anyone delving into major historical topics should be aware that it's a „scientific curse - to engage in a job whose nature knows no boundaries and definitive end.“ Two phenomena in the history of the South Slavic region in the second half of the 20th century - the Yugoslav state and socialism - belong to the past. Discourse with the past shows that even after the change of eras and the end of the „short“ 20th century, the present remains closely connected to the past. Historians claim that every history is a „dialogue of the past with the present.“ Their task is to interpret past phenomena while considering contemporary questions, interpret them, categorize them, and bring meaning into them from a critical distance. In numerous events, there is „much that is unclear in the causes and unforeseen in the consequences.“ It is necessary to observe them within a broad context, from a deeper perspective - the angle of long-term processes, by confronting local data with those from regional history. Historical interpretations pose significant challenges. Multiple perspectives contribute to a more complete understanding of societies, states, politics, wars, and their relationships. In historical and pivotal events, societies are divided, and there are multiple solutions. Researching controversial aspects of the Second World War and the formation of the „other“ Yugoslavia reveals significant variations in politics and societies, judgment methods, and various visions. Branko Petranović metaphorically stated that „a revolution needs to experience defeat“ to be comprehensively understood, warning that the „Second Yugoslavia“ is an „unknown land“ for historiography. Numerous questions can only be raised „from a distant perspective, from the viewpoint of subsequently acquired experience and the resulting consequences.“ The monistic nature of communist doctrine made Yugoslav federalism, to a considerable extent, fictitious after 1945. What the policies of „Serbia“, „Croatia“, „Slovenia“, „Macedonia“, „Montenegro“ and „Bosnia and Herzegovina“ would be was determined, in the first two decades after the war - during the time of „centralist federalism,“ by the state-party leadership of Yugoslavia, not the political leadership of these republics. In „communism itself,“ there was a „genetic flaw“ that prevented genuine federalism and turned it from a strategy into a tactic. „Nationalist passions were tamed,“ culminating in war, but it did not allow the free expression

of objectively different interests. Issues related to national demands, as well as the entire history of national disputes, became taboo. Building mechanisms to reconcile different interests was incompatible with the system of political arbitration, which was in the hands of the center of one party, or its charismatic leader. In this, as Latinka Perović points out, lies the main contradiction of Yugoslav federalism. The continuous search for new forms of equality and „balance of power,“ for constitutional solutions that would make this complex community of different nations and cultures stable, was an integral part of Yugoslav domestic policy. This state „contained all characteristic configurations of the national question.“ Solving this issue was always „a societal issue“ within it. All ideological postulates - federalism, decentralization, self-management - were, as Olivera Milosavljević notes, „largely motivated by the national question, the reality of the existence of Yugoslav nations, and the desire to prevent national tensions and 'resolve' the national question while preserving the common state.“ Yugoslavia only returned to the spirit of AVNOJ from 1943 with the 1974 Constitution and the establishment of republican symmetries. The doors for reevaluating complex issues never close. Critical confrontation with the experiences of „cultural and political memory, with its problems and paradoxes,“ also contributes to „understanding the time and societies in which we live.“

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. A. Đilas, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990.
2. *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, Beograd 1974.
3. B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Lozana-Beograd-Sarajevo 1991.
4. B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976.
5. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981.
6. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, knj. 2, *Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941-1945*, Beograd 1988.
7. B. Petranović, *Istoriografske kontroverze*, Beograd 1998.
8. B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993.
9. B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
10. B. Petranović-Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I, Beograd 1977.
11. B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991.
12. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984: zbornik dokumenata*, Beograd 1985.
13. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1988: tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
14. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1914-1943 - tematska zbirka dokumenata*, I, Beograd 1987.
15. B. Petranović-S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR: 1941-1945*, Beograd 1988.
16. B. Petranović-V. Simović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji (1941-1945)*, Beograd 1979.
17. D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985*, Zagreb 1985.

18. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979.
19. D. Dimitrijević, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije*, Beograd 2012.
20. D. Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeležve Jugoslavije (1974-1990)*, Zagreb 2003.
21. D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988.
22. D. Roksandić, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018.
23. *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, priredio L. Geršković, Beograd 1946.
24. E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.
25. E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989.
26. F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
27. I. Goldstein-S. Goldstein, *Tito*, Zagreb 2015.
28. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom XVII, Beograd 1984.
29. J. Pirjevec, *Jugoslavija: (1918-1992): nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*, Ljubljana 1995.
30. J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012.
31. J. Pleterski, *Nacije-Jugoslavija-revolucija*, Beograd 1985.
32. Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika: (pogled s kraja veka)*, Beograd 1998.
33. M. Dilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990.
34. M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993.
35. *Metodologija savremene istorije*, Beograd 1987.
36. Nikolić, *Jedna izgubljena istorija – Srbija u 20. veku*, Beograd 2017.
37. Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*, Beograd 2015.
38. *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945.)*, priredili M. Borković-V. Glišić, Beograd 1972.
39. *Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (26. i 27. novembra 1942; 29. i 30. novembra 1943): po stenografskim beleškama i drugim izvorima*, Beograd 1983.
40. R. Čolaković, *Članci, govori, polemike*, Sarajevo 1978.
41. R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Zagreb-Sarajevo 2016.
42. R. Končar, *Stvaranje federacije*, Novi Sad 1983.
43. R. Radonjić, *Medaši i razmeda*, Podgorica 2013.
44. S. Flere-R. Klanjšek, *Da li je Jugoslavija morala da umre: - ili kako su etničke komunističke elite kontinuitetom svojih svađa dovele do neizbežnog kraha SFRJ*, Beograd 2017.
45. S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.
46. S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zbornica dokumenata 1941-1945.*, Beograd 1983.
47. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998.
48. U. Danilović, *Sjećanja*, III, Beograd 1987.
49. V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980.
50. V. Simović, *AVNOJ: pravno politička studija*, Beograd 1976.
51. V. Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*, Ljubljana-Beograd 1978.
52. V. Strugar, *Jugoslavija: federacija i republika*, Beograd 1976.
53. V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987.
54. *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, Beograd 1945.
55. Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svetu svog dnevnika*, Beograd 1991.
56. Z. Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945: (ZAVNO Sandžaka – dokumenta)*, Podgorica 1992.

57. Zečević-B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd 1991.
58. *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, I-II, Sarajevo 1968.

Članci/Articles:

1. B. Lekić, Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992.
2. B. Nadoveza, Tito i Srbi, *Nacionalni interes*, br. 2, Beograd 2011.
3. B. Petranović, Jugoslavija između federalizma i konfederalizma o ideji narodnog jedinstva, *Tokovi*, br. 1, Beograd 1990.
4. B. Petranović, KPJ (J. B. Tito) i jugoslovenska federacija (1943-1953), *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Titograd 1988.
5. B. Petranović, KPJ kao konstituens političkog sistema stvorenog u toku NOB-e, *Istorijski zapisi*, br. 2-3, Titograd 1969.
6. B. Petranović, Sednica CK KPJ od 16. do 18. oktobra 1943. i saziv AVNOJ-a, u: *AVNOJ i savremenost*, Sarajevo 1984.
7. B. Petranović, Staro i novo u istorijskoj osnovi savremenosti, *Istorijski zapisi*, br. 4, Podgorica 1997.
8. D. Bilandžić, Državna kriza Jugoslavije, *Politička misao*, br. 2, Zagreb 1991.
9. D. Bilandžić, Zlatno doba Bosne i Hercegovine, u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 2007.
10. D. Petrović, Avnojska Jugoslavija-kompozicija i granice, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996.
11. D. Živković, KPJ i pitanje vlasti u revoluciji s posebnim osvrtom na odluke u Jajcu, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1984.
12. H. Čemerlić, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968.
13. I. Goldstein, Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine, u: *Međunarodna naučna konferencija Zbornik radova: 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Sarajevo 2019.
14. I. Purivatra, Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968.
15. I. Šabotić, ZAVNO Sandžaka (20.11.1943-29.3.1945) - od nade do razočarenja! - historijske kontroverze - 78. godina poslije, u: *Okrugli sto ZAVNOS - historijske okolnosti autonomije Sandžaka*, Novi Pazar 2022.
16. J. A. Irvine, Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje, 1943-1944, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1992.
17. J. Pleterski, Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 1973.
18. K. Nikolić, Mit o komunističkom jugoslovenstvu, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2011.
19. K. Nikolić, Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998.
20. Lj. Dimić, Istoriografija i ideologija – jugoslovensko iskustvo 1945-1955, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1, Beograd 1994.
21. M. Pavlović, Ceo život Jugoslavije u dva državna oblika, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 146, Novi Sad 2014.
22. M. Pavlović, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1997.
23. M. Radojević, O federalizaciji Jugoslavije 1945. godine, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 8, Zagreb 2004.

24. M. Režek, Jugoslovanski federalizam in medrepubliške meje v prvih letih po drugi svetovni vojni, *Acta Histriae*, št. 3, Kopar 2015.
25. M. Vukčević, Odluke AVNOJ-a i vertikalna crnogorske državnosti, *Matica*, br. 56-57, Cetinje 2014.
26. M. Zečević, Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1992.
27. N. Babić, Bosna i Hercegovina i AVNOJ, *Opredjeljenja*, br. 5-6, Sarajevo 1973.
28. N. Babić, Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije, *Pregled*, br. 11-12, Sarajevo 1966.
29. N. Veljanovski, *Titove dileme o AVNOJ-u i o ustavnom uređenju Jugoslavije 1943-1946. godine. Sa posebnim osvrtom na Republiku Makedoniju*, u: *Tito - viđenja i tumačenja*, Beograd 2011.
30. O. Milosavljević, Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1996.
31. O. Milosavljević, Titov Jugosloven – nacionalni ili državni identitet?, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 7, Zagreb 2003.
32. P. Bagarić, Hrvatske granice nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1956, *Hrvatska revija*, br. 3, Zagreb 2017.
33. S. Bandžović, AVNOJ i utvrđivanje federalnog statusa Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državnoj zajednici, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, Beograd 2004.
34. S. Bandžović, Bosna i Hercegovina u koncepcijama Komunističke partije Jugoslavije (1941-1945), u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 2007.
35. S. Bandžović, Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Prilozi*, br. 31, Sarajevo 2002.
36. S. Bandžović, Slovenci u antifašističkoj borbi u Bosni i Hercegovini i izgradnji federativnih osnova Jugoslavije (1941-1945), *Historijski pogledi*, god. VI, br. 9, Tuzla 2023. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.113>).
37. S. Đurović, Istorija morala i etika rata i revolucije – otvorena tema historiografije savremene istorije, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 1995.
38. S. Flere, Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije, *Sociološki pregled*, br. 4, Beograd 2018.
39. T. Kuljić, Titova nacionalna politika, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1997.
40. V. Glišić, Konstituisanje federalne Srbije 1945. godine, *Hereticus*, br. 3-4, Beograd 2016.
41. V. Šumanović, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka – glavne značajke, *Historijski zbornik*, br. 2, Zagreb 2022.
42. М. Димитријевски, Паралели помеѓу АСНОМ и останатите антифашистички собранија на југословенските простори, u: *АСНОМ и македонската држава*, Скопје 2014.